

PARMENTIER | IS EEN LANDELIJK LITERAIR TIJDSCHRIFT, WAARVAN DE REDACTIE ZETELT IN NIJMEGEN. DE REDACTEUREN ZIJN SCHRIJVER, DICHTER, RECENSENT OF PROGRAMMAMAKER, MEESTAL AAN HET BEGIN VAN HUN CARRIÈRE.

PARMENTIER PUBLICEERT VEEL ORIGINEEL, SCHEPPEND WERK, ZOWEL PROZA ALS POËZIE EN SCHUWT NOCH HET DEBAT NOCH HET EXPERIMENT. VIER KEER PER JAAR WORDEN, IN ZOGENAAMDE DOSSIERS, VANUIT DE LITERATUUR RELEVANTE THEMA'S OP ANDERE DOMEINEN VERKEND: WETENSCHAP, FILM, FILOSOFIE, NIEUWE MEDIA, BEELDENDE KUNST, ARCHITECTUUR. GRENSOVERSCHRIJDEND IS **PARMENTIER** VERDER IN DE AANDACHT VOOR DE LETTEREN AAN GENE ZIJDE VAN DE GRENS: VLAANDEREN EN DUITSLAND.

PARMENTIER IS ÀLTIJD OP ZOEK NAAR NIEUW TALENT, ZOWEL REGIONAAL ALS LANDELIJK. INZENDINGEN ZIJN HET HELE JAAR DOOR WELKOM. DAARNAAST WORDT JAARLIJKS IN OPDRACHT VAN DE PROVINCIE GELDERLAND EN IN SAMENWERKING MET DE WINTERTUIN DE LITERAIRE PRIJS VAN DE PROVINCIE GELDERLAND GEORGANISEERD.

DOSSIER: **DICHTERS IN HET LAB**

5 | **REDACTIONEEL**

8 | **R. HARALD BAAYEN, ROBERT SCHREUDER EN KERSTIN MAUTH** |
DICTERS IN HET LAB

21 | **JOS JOOSTEN** | LEESSTRATEGIEËN VAN DICHTERS... OF LEZERS?

29 | **ANJA DE FEIJTER** | WAT DOEN DICHTERS IN HET LAB?

34 | **J. H. DE RODER** | EEN ONGELUKKIG BEGIN, MAAR EEN BEGIN

39 | **BENNO BARNARD** | GEDICHT

40 | **MARC KREGTING** | GEDICHT

42 | **TSEAD BRUINJA** | GEDICHT

43 | **PIET GERBRANDY** | GEDICHT

44 | **LUCAS HÜSGEN** | GEDICHT

46 | **ELLY DE WAARD** | GEDICHT

48 | **WOLFGANG KLEIN** |
HOE IS EEN EXACTE LITERATUURWETENSCHAP MOGELIJK?

67 | **JOEP KUIPER** | GEDICHT

68 | **SASKIA DE JONG** | GEDICHTEN

70 | **ONNO KOSTERS** | GLASBEWASSER LAURENT LAAT U WETEN | GEDICHTEN

72 | **ARNOUD VAN ADRICHEM** |
EEN HEMELENBAL VAN SAMENKOMST | In gesprek met Lucas Hüsgen

93 | **TOON TEEKEN** | ILLUSTRATIE

94 | **ZEGAR COOLS** | VERHALEN

99 | **HAN VAN DER VEGT** | PRONTELARD | GEDICHT

103 | **LUCAS LAHERTO HIRSCH** | GEDICHTEN

105 | **ROBERT VAN RUYSEVELT** | GEDICHTEN

111 | **OVER DE MEDEWERKERS**

114 | **COLOFON**

‘Interdisciplinariteit is een groot goed’, aldus hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde Anja de Feijter in dit nummer. Een uitspraak die de redactie van *Parmentier* uit het hart gegrepen is. Hoewel *Parmentier* een literair tijdschrift is en dat ook vooral wil blijven, tasten wij graag de grenzen van de literatuur af. Misschien ligt onze kracht juist ook wel in het bewegen rondom die grenzen, in het aangaan van het experiment. Veilig binnen blijven kan altijd nog.

In dit nummer vindt u zo’n experiment. Het dossier *Dichters in het lab* is volledig gewijd aan een wetenschappelijk onderzoek, waarin dichters werden onderworpen aan een serietaalpsychologische experimenten. Het onderzoek vond plaats in het kader van het poëzieproject *Confrontaties: Poëzie in het lab* dat cultuurpodium LUX in Nijmegen afgelopen winter organiseerde in samenwerking met het Max Planck Instituut voor Psycholinguïstiek. *Parmentier* vroeg onderzoeksleider Harald Baayen en zijn collega’s om een helder verslag van dat onderzoek. Dat leverde een interessante tekst op waarin geconstateerd wordt dat dichters, zoals misschien te verwachten was, inderdaad op een andere manier met taal omgaan dan niet-dichters.

Nu is taalpsychologie nog lang geen literatuur en de vraag is dan ook wat de onderzoeksresultaten betekenen voor de poëzie, de analyse van poëzie en de literatuurwetenschap. De door ons ingeschakelde literatuurwetenschappers Jos Joosten, Anja de Feijter en J.H. de Roder reageerden op de opzet en de uitkomsten van het onderzoek. Hun essays kunnen met recht de weergave van een confrontatie tussen twee disciplines worden genoemd.

En dan zijn er nog de onderzoekssubjecten. Marc Kregting, Tsead Bruinja, Piet Gerbrandy, Lucas Hüsgen, Elly de Waard en Benno Barnard schreven elk een gedicht over hun ervaringen in het lab.

Het dossier besluit met een essay van Wolfgang Klein, een van de directeurs van het Max Planck Instituut, waarin hij pleit voor een ‘exacte literatuurwetenschap’. Hij stelt dat de huidige literatuurwetenschap zich slechts concentreert op – overigens zeker niet onbelangrijke – feitenkennis, maar daarmee voorbij gaat aan de vraag waarom bepaalde literatuur mooi, subliem of ontroerend is en andere niet.

Buiten het dossier treft u verder poëzie aan van twee wel zeer talentvolle *rookies*: Saskia de Jong en Joep Kuiper. Hun debuten – respectievelijk *zoekt vaas* en *Monarchieën* werden genomineerd voor de C. Buddingh’-prijs 2004.

Nieuwe gedichten ook van Onno Kosters, Han van der Vegt, Lucas Laherto Hirsch en Robert Van Ruyseveldt. Zegar Cools schreef vijf korte verhalen voor *Parmentier*.

Naar aanleiding van het verschijnen van Lucas Hüsgens nieuwste poëziebundel *Deze rouwmoedige schoonheid* ging *Parmentier*-redacteur Arnoud van Adrichem er eens goed zitten om het oeuvre van deze dichter met hem door te spreken. *Een hemelenbal van samenkomst* is het resultaat.

Hoe gaat het brein van de dichter om met overeenkomsten in de vorm en betekenis van woorden? Laat het dichterlijk omgaan met taal meetbare sporen na in het geheugen en beïnvloedt het de wijze waarop woorden worden begrepen en verstaan? Drie experimenten, uitgevoerd in samenwerking met cultuurpodium LUX in Nijmegen, brachten opmerkelijke verschillen aan het licht tussen dichters en niet-dichters. Uit reactietijden bleek dat dichters meer associatieve lexicale verbanden overwogen, maar hun uiteindelijke keuzes bleken net zo rationeel als die van niet-dichters. Paradoxaal genoeg lieten dichters zich bij hun oordelen minder beïnvloeden door eindrijm. Ze profileerden zich als zorgvuldige en bedachtzame woordexperts. Een aantal dimensies kon worden geïdentificeerd waarop dichters individueel van elkaar verschilden. Een vraag voor literatuurwetenschappelijk vervolgonderzoek is of deze individuele verschillen niet alleen iets zeggen over de verwerking van woorden in de hersenen van de dichters, maar ook over hun poëzie.

Inleiding

Hebben dichters een bijzonder mentaal lexicon? Dit is de vraag die wij ons stelden, in samenwerking met Pim Franssen en Liesbeth Eugelink van cultuurpodium LUX in Nijmegen. In de psycholinguïstiek duidt de term 'mentaal lexicon' op het geheel van de kennis in het brein van woorden en de verwerkingsprocessen die het mogelijk maken die woorden te gebruiken bij het spreken en verstaan. Het mentale lexicon kenmerkt zich door talrijke verbindingen tussen woorden (Hay & Baayen, 2005). Is het mentale lexicon van de dichter rijker en complexer dan dat van de niet-dichter? Bevat het meer verbindingen tussen woorden? Zijn dichters wellicht gevoeliger voor de talrijke betekenisassociaties die woorden met elkaar aangaan? Zijn dichters gevoeliger voor rijm? Spelen dit soort verschillen een rol bij de lexicale verwerking tijdens bijvoorbeeld het lezen?

Uit eerder stylometrisch onderzoek wisten we dat individuele gewone schrijvers zeer specifieke taalgewoontes ontwikkelen, wat het mogelijk maakt met een verrassend hoge graad van accuratesse te voorspellen wie de auteur van een tekst is (Baayen, van Halteren, Neijt

& Tweedie, 2002). De spreker- en schrijverspecifieke aspecten van taal en stijl moeten in de hersenen van de individuele taalgebruiker zijn gerepresenteerd. Carroll en White (1973) hebben er op gewezen dat de lexicale verwerking van woorden mede bepaald kan worden door het specialisme van de taalgebruiker. Elk specialisme kent zijn eigen terminologie, wie minder van een specialisme afweet kan de vaktermen van dat specialisme minder snel verwerken. De vraag die wij ons stelden gaat een stap verder dan die van Carroll en White. Wij vroegen ons af of dichters en niet-dichters gewone, gemeenschappelijke, niet-specialistische woorden verschillend verwerken. Dichters zijn veel meer in woorden geïnteresseerd dan de meeste niet-dichters. Deze interesse leidt tot een bredere kennis van woorden en de verbanden tussen woorden gebaseerd op vorm (bijvoorbeeld rijm) en betekenis.

We begonnen dit onderzoek met een experiment dat via Internet werd afgenomen. Dit eerste experiment wees op de aanwezigheid van interessante verschillen tussen dichters en niet-dichters. Dit bracht ons ertoe de dichters nader door te meten op de verwerking van vorm- en betekenisrelaties in ons laboratorium op het Max Planck Instituut voor Psycholinguïstiek in Nijmegen. Twee vervollexperimenten bevestigden dat dichters het aangeboden taalmateriaal anders verwerkten bij het lezen dan niet-dichters.

Een caveat is hier op zijn plaats. Onze experimenten hadden niet tot doel het schrijven van poëzie in het laboratorium door te meten. De taken die de dichters evenals een controlegroep niet-dichtende proefpersonen te doen kregen hadden niets met het schrijven van poëzie te maken. Onze experimenten zeggen niets over het creatieve aspect van het dichten, en ook in het geheel niets over stijl en literaire kwaliteit. Ze zeggen wel iets over de gevolgen van het dichten (als vak, hobby of passie) voor de organisatie en verwerking van woorden in het mentale lexicon. Na dit voorbehoud gaan we over tot een korte bespreking van de drie experimenten en de daarin geobserveerde verschillen tussen dichters en niet-dichters. Een uitgebreider en vollediger verslaglegging van de experimenten en de statistische analyse wordt gegeven in Baayen, Schreuder & Mauth (2005).

De experimenten

De eerste twee experimenten onderzochten hoe dichters en niet-dichters omgaan met woorden als *branding*, *kattig* en *hartig*. Deze morfologisch

gelede woorden zijn om verschillende redenen merkwaardig. Ze worden relatief zelden gebruikt, terwijl de woorden waar ze van zijn afgeleid, de grondwoorden *brand*, *kat* en *hart*, juist vaak gebruikt worden. Voorts zijn deze woorden qua betekenis merkwaardig. Het woord *branding* duidt op 'het woelen en schuimen der golven' (*Van Dale*), het grondwoord *branden* op het door vuur verteerd worden. In de taalkunde worden woorden als *branding* beschreven als semantisch opmaak: hun betekenissen zijn niet zomaar afleidbaar uit de betekenissen van hun delen. Wij verwijzen in het vervolg naar deze woorden als *morfologische idiomen*.

Uit eerder onderzoek (Schreuder, Burani & Baayen, 2003) bleek dat de grondwoorden *brand*, *kat*, *hart* bij het lezen van *branding*, *kattig*, *hartig* worden gedetecteerd en dat desondanks de idiomatische betekenis veel eerder beschikbaar komt dan de 'regelmatige' betekenis ('het branden', 'als een kat', 'als een hart'). We vermoeden dat die regelmatige betekenis tijdens het lezen alleen beschikbaar komt bij langzaam en aandachtig lezen; met andere woorden, bij een leeshouding die een voorwaarde is voor het lezen van poëzie.

Morfologische idiomen worden soms in poëzie gebruikt. Een voorbeeld bieden de laatste twee strofen uit het gedicht 'De soldaat en de zee' van Nijhoff:

Ook ik werd, als hij in dit uur,
door het dwingende roepen van goden
en ongerepte natuur
naar het nachtelijk strand ontboden.

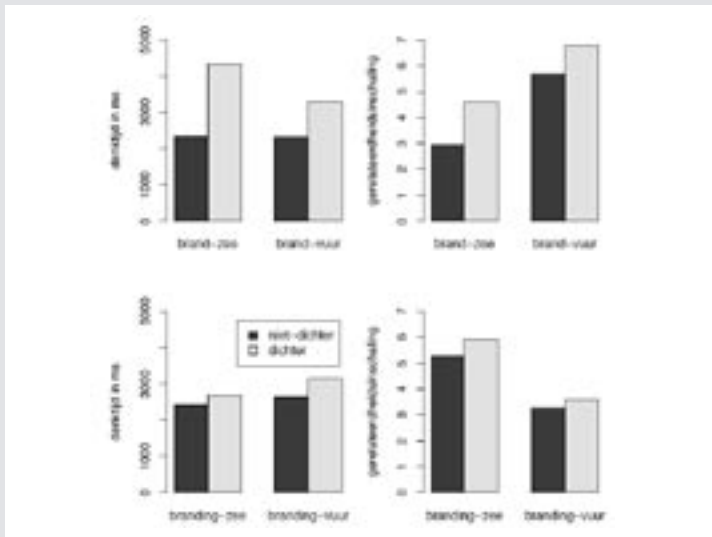
En heengegaan zoals hij,
heb ik een stem horen spreken
die wind en *brandend getij*
verstaan doen en onderbreken.

Het voorafgaande rijm van *uur* en *natuur* doet al een associatie met vuur vermoeden en ligt wellicht mede ten grondslag aan de metafoer van het *brandend getij*. Tegelijkertijd behoort het woord *getij* tot hetzelfde semantische veld als *zee* en *branding*, en komt de woordcombinatie *brandend getij* zonder kennis van het woord *branding* niet ten volle tot haar recht.

Wij onderzochten de verwerking van een aantal morfologische idiomen. We paarden die idiomen met kernwoorden uit het semantisch veld van het hele woord (*branding: zee*) of uit het semantisch veld van het grondwoord (*branding: vuur*). Ook vergeleken we de grondwoorden zelf met de kernwoorden (*brand* met *zee* en met *vuur*).

In het eerste experiment, dat via Internet werd afgenomen, vroegen we proefpersonen op een zevenpuntsschaal aan te geven in welke mate ze twee woorden qua betekenis op elkaar vonden lijken. Een hogere waarde op de schaal correspondeerde met een grotere gepercipieerde overeenkomst in betekenis. Naast de schalingswaarden registreerden we ook de tijd die een proefpersoon nodig had om tot een oordeel te komen. Aan dit experiment namen twaalf dichters deel¹ en een groot aantal niet als dichter bekend staande vrijwilligers.

1 Te weten: Anneke Brassinga, Erik Menkveld, Anna Enquist, Mark Boog, Lucas Hüsgen, Marc Kregting, Piet Gerbrandy, Tsead Bruinja, Simon Vinkenoog, Arjen Duinker, Elly de Waard en Rutger Kopland.

Figuur 1: Denktijd (links) en inschaling (rechts) voor woordparen met enerzijds een morfologisch idioom (*branding*), onder, of hun grondwoord (boven) en anderzijds een kernwoord uit het semantisch domein van het hele woord (*zee*) dan wel het grondwoord (*vuur*).

Figuur 1 geeft een overzicht van de resultaten. De linker staafdiagrammen vatten de denktijd samen, de rechter staafdiagrammen de inschaling van de semantische gerelateerdheid. Zoals verwacht, werd de betekenisrelatie voor woordparen als *branding-vuur* lager ingeschaald dan voor woordparen als *branding-zee* (zie het diagram rechts onder).

Wat onmiddellijk opvalt in Figuur 1 is dat dichters in alle condities langer nadachten dan niet-dichters en tot hogere gerelateerdheidsoordelen

kwamen. Dichters bleken vooral langer dan niet-dichters na te denken bij paren als *branding-vuur* (ten opzichte van de corresponderende *branding-zee* paren), met andere woorden, bij woordparen waar er sprake is van een betekenisrelatie via het grondwoord van het morfologische idioom (zie het staafdiagram links onder). Dit wijst erop dat dichters gevoeliger waren voor deze merkwaardige betekenisrelatie, ook al lieten ze deze relatie in hun uiteindelijke oordeel niet meewegen.

Dichters bleken ook veel langer na te denken bij woordparen als *brand-zee* (ten opzichte van *brand-vuur*), zie het staafdiagram links boven in Figuur 1. Ook hier geldt dat deze extra lange denktijd niet weerspiegeld werd door significant hogere inschalingen. Dichters dachten bij *brand-zee* vermoedelijk langer na vanwege de aanwezigheid van morfologische idiomen zoals *branding* in het semantische veld van *zee*.

Wat Experiment 1 laat zien is dat dichters meer betekenisverbanden vonden (volgens hun hogere inschalingen) en dat dichters gevoeliger waren voor de dubbelzinnigheid van morfologische idiomen. Tegelijk werd duidelijk dat dichters hun uiteindelijke oordeel niet door deze dubbelzinnigheid lieten beïnvloeden. Hun oordelen bleven vergelijkbaar met die van niet-dichters.

Het tweede experiment gebruikte de woordparen met morfologische idiomen van Experiment 1, maar nu werden de proefpersonen onder tijdsdruk gezet. Proefpersonen kregen steeds kort achter elkaar twee woorden te zien op een monitor, waarbij ze van het tweede woord zo snel en nauwkeurig mogelijk moesten aangeven (door op een van twee knoppen te drukken) of het al dan niet een bestaand woord was. Het eerste woord was het morfologisch idioom (bijvoorbeeld *branding*), het tweede woord het kernwoord uit het semantische veld van het idioom (*zee*) of van het corresponderende grondwoord (*vuur*), maar vaak ook een niet-bestaand (maar op zich mogelijk) woord, zoals *alf* of *flemp*. Het enige doel van deze niet-bestaande woorden was proefpersonen ertoe te brengen dat ze over de betekenis van de aangeboden echte woorden gingen nadenken vóór het geven van een respons. Het experiment bestond uit twee delen: in het eerste deel werd het eerste woord in een flits (gedurende 150 ms) getoond, zodat het nog net leesbaar was, in de tweede helft was het eerste woord iets langer zichtbaar (500 ms), voordat het tweede woord verscheen. Aan dit experiment deden veertien dichters mee² en negentien niet-dichters.

Dichters dachten in dit experiment substantieel langer na dan niet-dichters, net als in Experiment 1. Interessant is dat in dit experiment

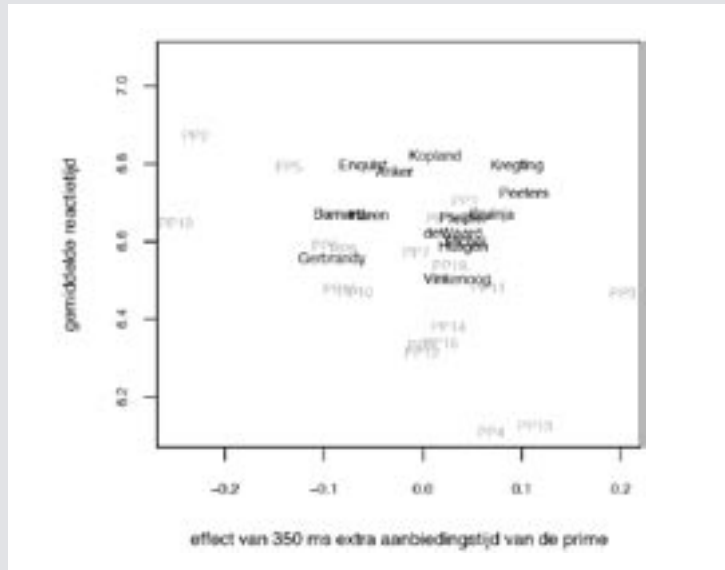
2 Te weten: Lucas Hüsgen, Elly de Waard, Robert Anker, Marc Kregting, Benno Barnard, Hagar Peeters, Piet Gerbrandy, K. Michel, Tsead Bruinja, Simon Vinkenoog, Elma van Haren, Rutger Kopland, Ilja Leonard Pfeijffer en Anna Enquist.

een maat voor de dichtheid van het netwerk van relaties tussen woorden in het mentale lexicon, berekend aan de hand van grote tekstcorpora, de reactietijden mede voorspelde, maar met verschillend gewicht voor dichters en niet-dichters. We vermoedden aanvankelijk dat dichters een hechter lexicaal netwerk zouden kunnen hebben en dat dit tot een snellere verwerking door dichters zou leiden. Het vermoeden van een hechter lexicaal netwerk werd bevestigd door de hogere inschalingen van dichters in Experiment 1. Tot onze verbazing bleek uit Experiment 2 dat een hechter netwerk het grootste effect had bij de niet-dichters in plaats van bij de dichters. Klaarblijkelijk lieten de dichters zich minder leiden door verwante woorden die tijdens het lezen mede geactiveerd worden in het mentale lexicon. Zij waren in staat zich meer op de woorden zelf te concentreren.

Ten slotte had de aanbiddingstijd (150 milliseconden dan wel 500 milliseconden) van het eerste woord van een woordpaar, de zogenaamde *prime*, een effect dat significant varieerde per proefpersoon. Voor sommige proefpersonen zorgde een langere duur van de prime ervoor dat ze iets sneller konden gaan antwoorden, voor andere proefpersonen werd het juist lastiger om snel te antwoorden. Figuur 2 visualiseert deze individuele verschillen.

De verticale as geeft de gemiddelde reactietijd weer voor elke proefpersoon voor de korte aanbiddingsduur van de prime. De horizontale as geeft aan hoe dit gemiddelde moet worden bijgesteld per proefpersoon wanneer de prime 350 ms langer wordt aangeboden. Positieve waarden op de horizontale as duiden op vertraagde reactietijden, negatieve waarden op versnelde reactietijden. Proefpersoon 3 (PP3) bijvoorbeeld antwoordde bij een lange aanbiddingsduur gemiddeld 0,2 log eenheden trager dan bij de korte aanbiddingsduur van de prime.

Bij de niet-dichters zien we dat er een verband bestaat tussen de gemiddelde reactietijd en het effect van een langere aanbidding van de prime. Hun datapunten liggen in de buurt van een denkbeeldige lijn van links boven naar rechts onder in het figuur. Trage proefpersonen hadden baat bij een langere aanbiddingstijd van de prime, en konden extra snel antwoorden (bijvoorbeeld PP2 links boven). Omgekeerd ondervonden snelle proefpersonen hinder van een langere aanbiddingstijd (bijvoorbeeld PP13 rechts onder). Merkwaardig is dat de dichters zich als groep aan deze correlatie onttrokken. Hun gemiddelde reactietijd was onafhankelijk van de duur van de aanbidding van de prime.

Figuur 2: Gemiddelde reactietijd (in log milliseconden) bij een aanbiedingsduur van de prime van 150 milliseconden (verticaal), en de gemiddelde bijstelling (in log milliseconden) nodig wanneer de prime 350 milliseconden langer wordt aangeboden (horizontaal) in Experiment 2.

Het eerste deel van Experiment 2 (met de korte aanbiedingstijd van de prime) en het tweede deel van Experiment 2 (met de lange aanbiedingstijd) werden van elkaar gescheiden door Experiment 3.

In Experiment 3 vroegen we proefpersonen met een knopdruk aan te geven of zij vonden dat twee na elkaar op het scherm getoonde woorden qua betekenis op elkaar leken. Voorbeelden van semantisch meer verwante woorden in dit experiment zijn woordparen als *been* en *teen*, en *schaar* en *scheur*. Semantisch ongerelateerde woordparen waren bijvoorbeeld *beurs* en *baars*, en *kurk* en *jurk*. Een tweede dimensie waarop de woorden in dit experiment van elkaar verschilden was hun vorm. Zoals uit de voorafgaande voorbeelden al blijkt, waren er woordparen die rijmde (*been*, *teen*; *kurk*, *jurk*) en woordparen die niet rijmde, maar dan wel dezelfde medeklinkers hadden (*schaar*, *scheur*; *beurs*, *baars*). In het vervolg duiden we dit verschil aan als een verschil tussen eindrijm en consonanrijm.

De vraag die bij dit experiment centraal stond was of het beoordelen van semantische overeenkomst beïnvloed wordt door eindrijm. Vinden proefpersonen woorden qua betekenis meer op elkaar lijken als die woorden rijmen? Er is reden om een dergelijk effect te verwachten,

gegeven het zogenaamde *Stroop-effect*: als men gevraagd wordt de kleur te noemen waarin een woord wordt weergegeven, dan is dat lastig als die kleur strijdig is met de woordbetekenis. Zo kost het extra denktijd om bij het woord *rood*, gerepresenteerd in groene letters, het juiste antwoord ('groen', niet 'rood') te geven. Iets dergelijks zou zich ook bij rijmende woordparen kunnen voordoen. De aanwezigheid van eindrijm zou beoordelaars ertoe kunnen verleiden woorden als semantisch meer gerelateerd te beoordelen.

In dit experiment maakten we gebruik van vier soorten woordparen. Twee van de vier soorten woordparen waren incongruent, in de zin dat rijm en betekenis tegenstrijdige informatie verschaffen over de te nemen beslissing of de woorden van een paar nu wel of niet qua betekenis gerelateerd waren.

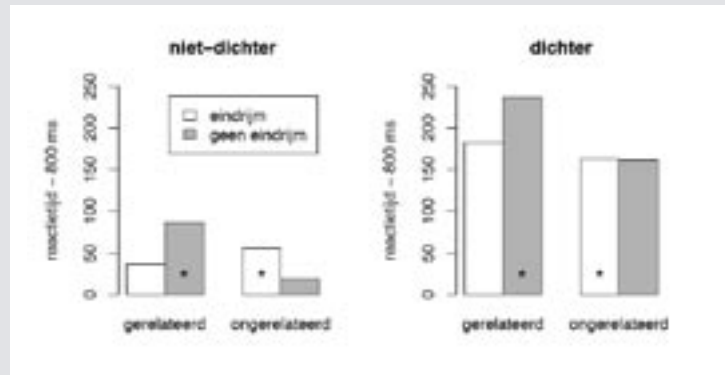
Rijm	semantiek	congruentie	voorbeeld	juiste knopdruk
eindrijm	gerelateerd	congruent	<i>been-teen</i>	ja
consonantrijm	gerelateerd	incongruent	<i>schaar-scheur</i>	ja
eindrijm	ongerelateerd	incongruent	<i>kurk-jurk</i>	nee
consonantrijm	ongerelateerd	congruent	<i>beurs-baars</i>	nee

Eindrijm is doorgaans een vormeigenschap die als positief wordt ervaren. Ontbreekt bij eindrijm een betekenisrelatie, dan moet men op de *nee*-knop drukken terwijl het eindrijm aanstuurt op de *ja*-knop. Is er een betekenisrelatie, maar geen eindrijm, dan stuurt de vorm aan op een *nee*-respons en de betekenisrelatie op een *ja*-respons. In beide gevallen ontstaat een conflict dat denktijd zou kunnen gaan opeisen en de beslissing zou kunnen beïnvloeden.

In de incongruente condities waren de beslissingstijden gemiddeld langer en waren er minder juiste knopdrukken. Dit wijst erop dat proefpersonen inderdaad last hadden van de tegenstrijdige informatie over woordvorm en woordbetekenis.

Dichters dachten net als in de vorige twee experimenten langer na over hun decisie dan niet-dichters. Zij hadden net als niet-dichters last van het Stroop-effect van rijm, maar voor hen was dat effect merkwaardig genoeg een stuk kleiner. Dichters werden klaarblijkelijk minder in de war gebracht door tegenstrijdige lexicale informatiebronnen dan niet-dichters. Figuur 3 vat de verschillen in de gemiddeldes samen per combinatie van gerelateerdheid en rijm. De incongruente condities zijn

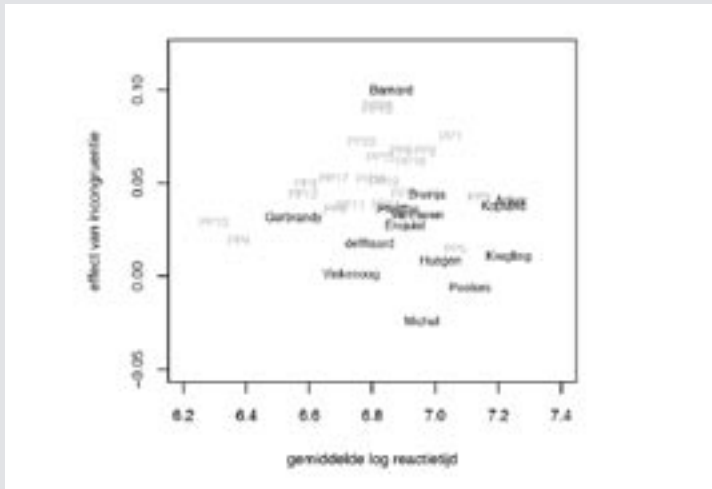
geannoteerd met een asterisk. Bij niet-dichters zien we vertraging in beide incongruente condities, bij dichters alleen bij incongruentie in de gerelateerde conditie. Dit subtiele verschil tussen dichters en niet-dichters was echter niet statistisch significant.

Figuur 3: De gemiddelde reactietijden voor dichters (rechts) en niet-dichters (links) voor woorden met eindrijm (wit) en consonantrijm (grijs) voor semantisch gerelateerde en ongerelateerde woorden in Experiment 3. De incongruente condities zijn gemarkeerd met een asterisk.

Tot nu toe hebben we de verschillen tussen dichters en niet-dichters op groepsniveau bekeken. Maar er waren ook individuele verschillen tussen de proefpersonen in dit experiment. Eén zo'n verschil betrof de gemiddelde snelheid waarmee een proefpersoon reageerde. De horizontale as van Figuur 4 toont de individuele gemiddelden van de logaritme van de reactietijd in milliseconden voor de congruente conditie. Als groep waren de dichters trager dan de niet-dichters, ze bevinden zich wat meer naar rechts in het diagram. Maar onder de niet-dichters waren ook trage proefpersonen te vinden. Omgekeerd schaarde de dichter Gerbrandy zich bij de snelste proefpersonen.

Verder verschilden de proefpersonen significant wat betreft onder meer hun gevoeligheid voor de Stroop-interferentie. Hun incongruentie-index is weergegeven op de verticale as van Figuur 4. De incongruentie-index specificiert hoe de gemiddelde responsietijd van een proefpersoon moet worden bijgesteld voor de incongruente conditie. Barnard springt in het oog als de dichter die in de incongruente conditie extreem lang nadenkt, langer dan welke niet-dichter dan ook. Zijn gemiddelde reactietijd is in de incongruente conditie ongeveer 0,1 log eenheden groter dan in de congruente conditie. Omgekeerd hebben de dichters

Figuur 4: De gemiddelde responsietijden van de individuele proefpersonen in log milliseconden voor de congruente conditie en de individuele bijstellingen van deze gemiddelden voor de incongruente conditie.

Peeters en Vinkenoog geen last van incongruentie, en lijkt de dichter Michel zelfs iets sneller te reageren als vorm en betekenis elkaar tegenspreken.

De incongruentie-index bleek ook samen te hangen met de gevoeligheid van de dichters voor de aanbiddingsduur van de prime in Experiment 2. Hoe langer een dichter nadacht bij een langere presentatie van de prime, hoe minder last zij of hij ondervond van de incongruentie van betekenis en rijm (het Stroop-effect). Deze correlatie kenmerkte de dichters, maar was volstrekt afwezig bij de niet-dichters. Omgekeerd was bij de niet-dichters in Experiment 2 de gevoeligheid voor de duur van de prime negatief gecorreleerd met de gemiddelde reactietijd, terwijl bij de dichters een dergelijke correlatie nu juist geheel ontbrak (zie Figuur 2).

Conclusies

Samenvattend kan het volgende worden gezegd: in alle drie de experimenten reageerden de dichters trager dan de niet-dichters. Dit verschil laat zich niet toeschrijven aan de gemiddeld hogere leeftijd van de dichters. Sommige dichters behoorden tot de snellere proefpersonen, en sommige niet-dichters reageerden traag. Ons inziens wijst de langere denktijd die kenmerkend is voor dichters met name op een intensievere en bedachtzamere omgang met de woorden die in de

experimenten werden aangeboden. Deze interpretatie wordt door de volgende resultaten ondersteund.

Ten eerste kwamen dichters tot hogere gerelateerdheidsoordelen. Bij langer nadenken kunnen meer mogelijke verbanden tussen woorden gevonden worden die een overeenkomst in betekenis al dan niet ondersteunen. In Experiment 1 namen de dichters bijvoorbeeld morfologische idiomen in overweging, zoals blijkt uit de extra lange denktijden in Experiment 1. Toch lieten ze hun uiteindelijke oordeel daar niet door beïnvloeden.

Ten tweede: dichters lieten zich in het lexicale decisie-experiment minder beïnvloeden dan niet-dichters door verwante woorden die tijdens het lezen ook enigszins geactiveerd werden. Niet-dichters gebruikten deze lexicale co-activatie om hun reactiesnelheid te optimaliseren. Naarmate een stimulus meer activatie in de hersenen oproept, wordt de kans groter dat de stimulus een woord is. Vermoedelijk wachtten de niet-dichters niet met antwoorden totdat ze zeker waren van welk woord ze precies voor ogen hadden. Bij voldoende activiteit in het mentale lexicon drukten zij al op de ja-knop. Dichters, daarentegen, bleken zich veel meer te richten op het woord zelf, en zich minder door deze globale lexicale activiteit te laten sturen. Ze waren als het ware een stuk resistenter tegen lexicale associaties. Deze resistentie valt wellicht terug te voeren op een zekere discipline om zich bij het dichten niet te laten leiden door toevallige lexicale associaties. Zo rapporteerden de dichters die aan deze experimenten deelnamen achteraf de associatie van *branding* en *vuur*, die impliciet verborgen ligt in het bovengeciteerde gedicht van Nijhoff, zelf niet te willen gebruiken.

Ten derde bleken dichters veel minder gevoelig dan niet-dichters voor de interferentie van eindrijm in Experiment 3, waar proefpersonen moesten aangeven of twee woorden wel of niet semantisch verwant waren. Ze hadden beduidend minder last van het Stroop-effect, de tegenstrijdige informatie aangaande vorm en betekenis, vergeleken met niet-dichters. Dit hangt wellicht samen met het spaarzame en heel bewuste gebruik van eindrijm dat de onderzochte groep dichters kenmerkt. Kortom, dichters profileerden zich in onze experimenten als vakkundige, welhaast onverstoorbare taalgebruikers.

Ten slotte bleken er significante verschillen te bestaan ten aanzien van de wijze waarop individuele proefpersonen woordparen verwerkten. Bij niet-dichters was er sprake van een zekere balans

tussen responsnelheid en het effect van een langere aanbiedingstijd van de prime in Experiment 2. Sommige proefpersonen reageerden snel, maar hadden dan weinig baat (of zelfs hinder) van een langere duur van de prime. Andere proefpersonen reageerden trager, maar hadden dan juist profijt van een langere duur van de prime. Dit wijst op respons optimalisatie binnen het experiment. Bij de dichters was er van een dergelijke respons optimalisatie geen sprake. Bij hen bleek een langere duur van de prime te correleren met de gevoeligheid voor eindrijminterferentie. Dichters die langer nadachten bij aanbieding van een langere prime hadden minder last van eindrijminterferentie, zij waren minder gevoelig voor het Stroop-effect. Dit valt als volgt te begrijpen. Een lezer die bij een langere aanbieding van de prime langer wacht met de respons is een lezer die de betekenissen van woorden dieper tot zich laat doordringen. Zo'n bedachtzame lezer heeft daarmee een uitstekend uitgangspunt om zich een oordeel te vormen over de betekenisrelatie van een woordpaar. De vormeigenschappen van de woorden (of ze rijmen of niet), wordt dan van ondergeschikt belang, wat zich uit in een verminderd eindrijminterferentie-effect. Een snelle lezer die bij een langere prime versneld gaat antwoorden leest oppervlakkiger, waardoor de 'oppervlaktekenmerken' van het woord (zoals eindrijm versus consonantrijm) een belangrijker rol kunnen gaan spelen.

Kortom, onze experimenten lieten enerzijds zien dat dichters een rijker en complexer mentaal lexicon hebben (getuige de hogere gerelateerdheidsoordelen in Experiment 1). Anderzijds wezen de experimenten op een dichterlijke habitus om zorgvuldiger met woorden om te gaan dan de proefpersonen die wij normaal in ons lab doormeten. Uit de *debriefing* bleek dat dichters, zelfs tijdens de luttele seconden die beschikbaar waren voor een respons in experiment 2 en 3, nadachten of zij dan wel collega-dichters een getoond woord (of non-woord) in een gedicht al dan niet zouden kunnen of willen gebruiken. Er werd tijdens het experiment zelfs nagedacht over de etymologie van woordparen met consonantrijm. Het is deze expertise die de dichters onderscheidt van onze gewone proefpersonen, en die ten grondslag ligt aan zowel hun tragere reactietijden als ook aan hun zorgvuldiger oordelen in Experiment 3. Een vraag waar deze studie geen antwoord op kan geven is de vraag of de gevonden karakteristieken van het mentale lexicon van de dichters ook iets zeggen over de poëzie van deze dichters. Wij hebben de

dichter doorgemeten, niet het dichten. Onze experimenten hebben een aantal aspecten van lexicale verwerking belicht die zich deels onbewust en ongecontroleerd afspelen in een heel kort tijdsbestek van enkele seconden. Het schrijven van poëzie daarentegen is een bewust proces waarin controle (wellicht zelfcensuur) wordt uitgeoefend over de 'toevallige' associaties die vorm en betekenis aanreiken. Hoewel de ambachtelijkheid van het dichten duidelijke sporen nalaat in het mentale lexicon, is het vooralsnog onduidelijk of deze sporen vervolgens hun eigen sporen trekken in de poëzie.

Literatuur

Baayen, R. H., Schreuder, R., Mauth, K., 2005. 'Persoonsgebonden verschillen in lexicale verwerking: dichters in het lab.' In: *Nederlandse taalkunde* [submitted].

Baayen, R. H., Van Halteren, H., Neijt, A., Tweedie, F., 2002. 'An experiment in authorship attribution.' In: *Proceedings of JADT 2002*. Universit  de Rennes, St. Malo, p. 29-37.

Carroll, J. B., White, M. N., 1973. 'Word frequency and age of acquisition as determiners of picture-naming latency.' In: *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 25, p. 85-95.

Hay, J. B., Baayen, R. H., 2005. 'Shifting paradigms: gradient structure in morphology.' In: *Trends in Cognitive Sciences* [in druk]

Schreuder, R., Burani, C., Baayen, R. H., 2003. 'Parsing and semantic opacity.' In: Assink, E., Sandra, D. (Eds.), *Reading Complex Words. Cross-language studies*. Dordrecht: Kluwer, p. 159-189.

JOS JOOSTEN | LEESSTRATEGIEËN VAN DICHTERS... OF LEZERS? | Over het onderzoeks-

verslag *Dichters in het Lab* van Baayen c.s.

21

Hij telt de dieren maar komt steeds op andere cijfers uit. Ze zijn niet makkelijk in de boom en van elkaar te onderscheiden; soms vliegt een clubje weg of komen er een of twee bij. Maar meer dan zesentwintig zijn het nooit. Soms zijn de takken even leeg. Nul spreeuwen. O noteert de getallen en 'laat er berekeningen op los', tot het in het holst van de nacht inderdaad om een gecodeerde boodschap van meneer blijkt te gaan. Die luidt: 'Ik zit in de boom.'

Tonnus Oosterhoff, 'Meneer met Pinksteren'

De laatste vijf à tien jaar lijkt het er steeds minder dogmatisch aan toe te gaan in neerlandistiek en literatuurwetenschap. Natuurlijk verloop, voortschrijdend inzicht en een gewijzigde universitaire en maatschappelijke constellatie maken de letteren momenteel in zekere zin tamelijk ondogmatisch of eclecticisch, zo men wil. Geruime tijd heerste op de universiteiten een mild dogma van *merlinisme*, dat wil zeggen: literatuurwetenschap betekent het analyseren van tekst en niets dan de tekst (een dogma waarbij Thomas Vaessens overigens de nodige historische kanttekeningen plaatste (Vaessens 2004)). Intussen lijkt er echter plaats voor veelzijdiger benaderingen, die in verschillende stadia van ontwikkeling naast elkaar hun eigen bestaan leiden: ideologiekritiek, literatuursociologie (het op het werk van Pierre Bourdieu geïnspireerde Tilburgse letterenonderzoek van Hugo Verdaasdonk e.a.) en onlangs nog werd door de Gentse Germanist Jürgen Pieters een pleidooi gehouden voor een 'New Historicism van bij ons', geïnspireerd op het werk van Stephen Greenblatt.¹

Ondanks talloze verschillen hebben deze benaderingen één ding gemeenschappelijk, namelijk dat het uitgangspunt dat de wetenschapper zich principieel niets gelegen mag of moet laten liggen aan het auteursaandeel van/in een tekst, niet langer als onwrikbare grondwet geldt. In zijn uitdagende *Literature, Theory and Common Sense* (in 1998 verschenen als *Le Démon de la théorie: Littérature et sens commun*) wijst

¹ Jürgen Pieters, 'Let's go Dutch. Naar een New Historicism van bij ons', openingslezing op het Symposium 'Paradigma's voor Nieuw Onderzoek II: (Post-)postmoderne lees- en kijkstrategieën, Literatuur Cultuur en Media', Radboud Universiteit Nijmegen, 8 april 2005

Antoine Compagnon op inconsequenties in het principieel negeren van de auteurszijde (Compagnon 2004, p. 29-65), waarbij hij onder meer kanttekeningen plaatst bij Roland Barthes' lang hooggehouden 'mort de l'auteur'. De weg ligt momenteel ontegenzeggelijk open voor een bredere benadering van literaire teksten. En als zodanig is het hiervoor afgedrukte onderzoek van Baayen, Schreuder en Mauth beslist *state of the art* te noemen. De serieuze kanttekeningen die te plaatsen zijn bij opzet en conclusie van hun vergelijkende onderzoek naar taalbehandeling door 'dichters' en 'niet-dichters' komen dan ook niet zozeer voort uit problemen met het feit dat hier een toch al vermolmd axioma van de modernistische literatuurwetenschap met voeten getreden wordt, als wel uit een aantal zeer praktische mankementen dat het onderzoek per saldo weinig steekhoudend en relevant doet lijken.

De kanttekeningen die bij dit onderzoek geplaatst mogen, cirkelen eigenlijk allemaal rond verschillende facetten van hetzelfde essentiële probleem, namelijk de onderzochte groep, die door de onderzoekers nogal probleemloos aangeduid wordt als 'dichters'. Zijzelf maken slechts één voorbehoud.

Onze experimenten hadden niet tot doel het schrijven van poëzie in het laboratorium door te meten. De taken die de dichters evenals een controlegroep niet-dichtende proefpersonen te doen kregen hadden niets met het schrijven van poëzie te maken. Onze experimenten zeggen niets over het creatieve aspect van het dichten, en ook in het geheel niets over stijl of literaire kwaliteit. Ze zeggen wel iets over de gevolgen van het dichten (als vak, hobby of passie) voor de organisatie en verwerking van woorden in het mentale lexicon.

2 'Nederland heeft miljoen schrijvers', in: *NRC Handelsblad*, 30 maart 1998. Zes jaar na dit onderzoek uit stichtingsdirectrice Anneke van Erp op de website *planet.nl* zelfs het vermoeden dat dit aantal intussen nog gestegen zal zijn.

Hiermee wordt de relevantie van het hele onderzoek zodanig gerelativeerd dat de vraag serieus gesteld mag worden of het überhaupt zinvol is. De definitie van 'dichter' is wel heel ruimhartig. Wanneer dichten wordt opgerekt tot 'vak, hobby of passie', dan is de geest namelijk totaal uit de fles: onderzoek van de *Stichting Schrijven* en het NIPO uit 1997 becijfert dat zo'n 620.000 Nederlanders poëzie schrijven.² (Wat nog tot een ander probleem leidt: als zo'n 1 op de 25 landgenoten aan poëzie doet uit vak, hobby of passie, is de kans aanzienlijk dat er in de groep 'niet-dichters' wel degelijk 'dichters' zitten.)

Het lijkt niet goed voorstelbaar dat de onderzoekers menen resultaten te geven met als richtgroep meer dan een half miljoen dichtende Nederlanders. Er wordt immers, in elk geval door de opsplitsing in 'dichters' en 'niet-dichters', een veel grotere exclusiviteit van de dichter gesuggereerd. Sterk te vermoeden valt dan ook dat het onderzoek plaatsvindt met als impliciet kader het paradigma van het klassieke dichtersbeeld uit de romantiek, dat nog altijd vigerend is onder een groot deel van de geletterde en/of poëzieminnende bevolking: dat van de individuele poëet als genie. Een visie op poëzie die sinds de grote Romantici als Coleridge breed ingang vond (Abrams 1953, p. 176) en die in Nederland vanaf de Tachtigers, via Kloos' reclameslogan 'de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie', voor velen nog altijd het gangbare dichtersbeeld vormt. De dichter als geval apart, als iemand met een ander kenvermogen dan de burger.

De Nederlandse dichters die de onderzoekers onderzochten, leveren stof voor een tweede kanttekening bij hun kanttekeningen. Duidelijk is, voor wie de namen bekijkt, dat bij de selectie wel degelijk criteria een rol hebben gespeeld die betrekking hebben op wat 'literaire kwaliteit' genoemd zou kunnen noemen, maar wat misschien beter betiteld kan als 'symbolisch kapitaal' (Bourdieu 1992, *passim*). De betrokken dichters zijn of worden zonder uitzondering uitgegeven door de selectie groep van literaire kwaliteitsuitgevers te Amsterdam, zijn allemaal minstens aan hun tweede bundel toe, en zijn door het literaire veld (uitgeverijen, redacteurs, critici, juryleden e.d.), zoals Bourdieu dat noemt, *geconsacreerd*. Het is dus op zijn minst een loze bewering dat men geen selectie heeft toegepast op de dichters of dat die irrelevant zou zijn (zoals zal blijken). Natuurlijk is zo'n selectie ook onvermijdelijk. Een onderzoek naar de beenspieroontwikkeling van fietsers zou men nooit veralgemeniseren tot elke rijwieler 'uit vak, hobby of passie', wil men althans tot iets verdergaande conclusies komen dan de wel zeer algemene dat de beenspieren van mensen die wel op een of andere manier ooit fietsen anders ontwikkeld zijn dan mensen die nooit op een fiets stappen. Men zal moeten gaan rubriceren. *Alle* mensen die ooit op een fiets zaten als uitgangspunt nemen is net zo weinigzeggend als een half miljoen dichtende Nederlanders.

Dat neemt evenwel niet weg dat zelfs de kleine selectie van Baayen c.s. zodanig uiteenlopende dichters betreft, dat het de vraag is in hoeverre deze personen iets gemeenschappelijk hebben. Een sportieve bejaarde

rijwieler op de Veluwe en Lance Armstrong fietsen allebei. Los van enig kwaliteitsoordeel lijkt het niet te veel gezegd dat de taalomgang bij de volgende twee dichters uit Baayens corpus volstrekt onvergelijkbaar is. Vergelijk deze regels:

In het park

Door het park gewandeld en hier
blijven staan

waarom, nou ja, we weten van elkaar
waarom, allebei denken we: jij
bent het

hier blijven staan om die ander
aan te kijken, te kussen

(Kopland 2001, p. 42)

Met deze regels:

donker rank nimfenwoud
oude zwarte broek
fluisteringen in de zij
indringer in de zomernacht
maar klapperdeur van handen
zwaait andere straat
vuurroos strelen
bron bruist achter brem
landpaard hinnikt het eerst
klinkt zeker niet beloken
wacht lang nog na pasen

(Hüsgen 1993, p. 37)

Nogmaals, los van elke poëtische voorkeur: duidelijk zal zijn dat hier op een totaal andere wijze omgegaan wordt met taal. Het communicatieve

gehalte van het eerste gedicht is veel evidentier dan dat van het tweede, en alleen al dat simpele feit wijst op een uiteenlopende taalbehandeling.

Niet alleen de tegenstelling ‘dichter’ versus ‘niet-dichter’ is dus problematisch, ook bij de ‘dichters’ onderling is de categorisering aanmerkelijk complexer dan Baayen c.s. doen voorkomen. Daar komt nog een laatste factor bij die definitieve vraagtekens plaatst bij de selectie van de onderzochte groep ‘dichters’. Alle door Baayen c.s. geselecteerde ‘dichters’ hebben namelijk ook ander werk dan poëzie gepubliceerd. Die activiteiten lopen weliswaar uiteen van het publiceren van een enkele studie (Hagar Peeters) tot het schrijven van een gevarieerd proza- en essayoeuvre náást hun poëziepraktijk (Robert Anker en Lucas Hüsgen bijvoorbeeld), maar niet één van hen is als auteur *uitsluitend* dichter. Dit maakt de vergelijking tussen ‘dichter’ en ‘niet-dichter’ definitief niet-valide. Nergens staat bij Baayen c.s. aangegeven dat men de proefpersonen gevraagd heeft zich mentaal zo te gedragen zoals men gewend is te doen als men dichtende is. Wat zich hier per saldo aandient als onderzochte groep is dan ook niet zozeer een verzameling dichters, als wel een groep mensen van wie hooguit te zeggen valt dat ze allemaal in mindere of meerdere mate professioneel bezig zijn met schrijven en geschreven producten, variërend van romans en verhalen (zoals Enquist) tot essaybundels (Kopland en Barnard). Een aantal werkt regelmatig mee aan journalistieke media: zij schrijven dan bij uitstek teksten die expliciet op communicatie gericht zijn. De relevante vraag is daarbij: is er een afgescheiden hersencompartiment dat de proefpersonen aanwenden als het om het schrijven van poëzie gaat? Indien ja: dan zou dát eerst doel van het onderzoek hebben moeten zijn. Indien nee: dan is het hele voorliggende onderzoek ook wat dat betreft op drijfzand gestut, voor zover het uitgaat van het onderscheid tussen ‘dichters’ en ‘niet-dichters’.

Er is nog een laatste interessante kwestie, namelijk het opmerkelijke resultaat van het derde en laatste experiment van Baayen c.s.: ‘De vraag die bij dit experiment centraal stond was of het beoordelen van semantische overeenkomst beïnvloed wordt door eindrijm’. Onderzocht werd het zogeheten *Stroop-effect*, dat de onderzoekers toepasten op rijmgebruik en semantische verwantschap. Centraal gesteld daarbij werd het interfereren van rijm en woordbetekenis, onder meer aan de hand van de kwestie of men op grond van rijm sneller semantische

verbanden legt tussen twee woorden die feitelijk geen andere link hebben dan dat rijk: *kurk* en *jurk* bijvoorbeeld. De onderzoekers geven er niet merkbaar blijk van op de hoogte te zijn dat datgene wat zij onderzoeken alles te maken heeft met het in de poëzie-analyse klassieke begrip van linguïst Roman Jakobson: de poëtische functie. ‘De poëtische functie projecteert het principe van de equivalentie van de as der selectie op de as der combinatie’ (Jakobson 1977, p.105). W. Bronzwaer laat in zijn standaardwerk *Lessen in Lyriek* uit 1993 zien hoezeer deze theorie ten grondslag ligt aan de zeer breed aangehangen autonomistische (tekstinterne, areferentiële) leeswijze van poëzie: ‘de poëtische functie wordt dan actief als het similariteitsprincipe zich ook in de lineaire syntagmatische orde manifesteert, waardoor de posities in die ordening paradigmatische verwantschap gaan vertonen.’ (Bronzwaer 1993, p. 37) Teruggevoerd naar Baayens experiment, en in alle daagse Nederlands: wanneer bijvoorbeeld in een gedicht, aan het slot van twee ritmisch (of anderszins) parallelle versregels, de genoemde rijmwoorden *kurk* en *jurk* voorkomen – woorden die in het normale taalgebruik geen enkel verband hebben – dan dwingt de poëtische functie de lezer ertoe tóch te gaan zoeken naar een vorm van relevantie, die metaforisch of metonymisch alsnog tot een zinvolle interpretatie leidt. Jakobson onderscheidt de poëtische functie, waarbij tekst als autonoom artistiek object geanalyseerd wordt, van de andere, communicatieve, tekstfuncties uit het menselijk taalgebruik. Generaliserend gezegd: de woorden zijn in poëzie niet zozeer middel (voor de communicatie) als wel *doel* (van de communicatie). Taal in poëzie is dus essentieel anders dan in andere boodschappen, aldus Jakobson.³

3 Overigens moet opgemerkt

worden dat Jakobson dit uitgangspunt wel nuanceert. Hij noemt de poëtische functie dominant, maar niet alleenheersend: ‘Elke poging om de sfeer van de poëtische functie terug te brengen tot de poëzie of om de poëzie tot de poëtische functie te beperken zou misleidend simplistisch zijn’.

Jacobsons poëtische functie levert interessante stof tot nadenken bij Baayens onderzoek. Waarbij we ons allereerst de vraag moeten stellen of de onderzochte groep vertrouwd is met Jakobsons gedachtegoed. Ten minste drie van de onderzochte auteurs hebben een reguliere praktijk (gehad) als professionele poëzielezer: Piet Gerbrandy in de *Volkskrant*, Marc Kregting in *De Gids*, en Ilja Leonard Pfeijffer in *NRC Handelsblad*. Ook veel van de overigen hebben, in lossere verband, over poëzie geschreven (Barnard, Bruinja, Hüsgen, Kopland, Vinkenoog, De Waard). Het valt aan te nemen dat deze proefpersonen meer nog dan gemiddelde poëzielezers (die al vaak een andere leeshouding hebben dan ‘gewone’ prozalezers) getraind zijn in het lezen van gedichten en,

al dan niet impliciet, op de hoogte zijn van Jakobsons uitgangspunten van de poëtische functie, meer alledaags gezegd: van het gedicht als autonoom kunstobject. De waarneming dat de onderzochte 'dichters', gemiddeld gesproken, langer nadachten over het geven van hun antwoorden, sluit aan bij deze praktijk van de geoefende lezer.

Zeer on-Jakobsoniaans is daarentegen dat de proefpersonen geen moment gelezen lijken te hebben conform de poëtische functie. Was dat wel het geval geweest, dan had de uitslag een significant hoog aantal 'foute' antwoorden moeten opleveren: een lectuur conform Jakobson zou bijvoorbeeld (sneller) een correcte link tussen *kurk* en *jurk* hebben moeten opleveren. De 'dichters' - beter gezegd: 'lezers' - hebben kennelijk besloten te lezen volgens de in de buitenliteraire werkelijkheid gangbare, communicatieve tekstfunctie. Baayen c.s. concluderen: 'Ze [de 'dichters', jij] hadden beduidend minder last van het Stroop-effect, van de tegenstrijdige informatie aangaande vorm en betekenis, vergeleken met de niet-dichters. Dit hangt wellicht samen met het spaarzame en heel bewuste gebruik van eindrijm dat de onderzochte groep dichters kenmerkt. Kortom, dichters profileerden zich in onze experimenten als vakkundige, welhaast onverstoerbare taalgebruikers.' Die middelste zin bevat een wel zeer merkwaardige redenering: uit het feit dat de onderzochte dichters weinig rijm gebruiken, blijkt dat ze veel verstand van rijm hebben. De slotzin, ten slotte, bevestigt wat hier betoogd wordt. Baayen c.s. hebben niet zozeer dichters en hun specifieke omgang met poëtische mechanismen onderzocht, maar bekeken hoe geschoolde poëzielezers omgaan met taal. De niet zo heel opzienbarende conclusie: zorgvuldiger dan niet-geschoolde lezers.

Dit onderscheid zegt intussen niets over 'dichters', laat staan over de dichter als bijzonder specimen van de menselijke soort. De uitslagen zouden zonder twijfel niet essentieel anders geweest zijn als men overige categorieën van professionele literatoren had onderzocht: uitgeverijredacteuren, literaire-juryleden, boekhandelaren, critici, essayisten, universiteitsdocenten van letterenfaculteiten. Enigszins welwillend zou dit onderzoek dan opgevat kunnen worden als geval van serendipiteit. Hoewel het toch ook veel trekken heeft van een verkeersonderzoek waarvan het *Radio 1 Journaal* vorig jaar melding maakte: in 2003 was het aantal dodelijke ongelukken in 30-kilometerzones onverklaarbaar en schrikbarend toegenomen. Binnen een paar uur werd het onderzoek gerectificeerd. Men verklaarde geen

rekening te hebben gehouden met het feit dat in genoemd jaar de oppervlakte aan 30-kilometerzones enorm uitgebreid was.

Literatuur

Abrams, M.H., *The mirror and the Lamp: romantic theory and the critical tradition*, London etc.1953.

Bourdieu, Pierre, 'De produktie van geloof: Bijdrage tot een economie van symbolische goederen', in: Pierre Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Amsterdam 1992, p. 246-283

Bronzwaer, W., *Lessen in Lyriek: Nieuwe Nederlandse poëtica*, Nijmegen 1993.

Compagnon, Antoine, *Literature, Theory, and Common Sense*, Princeton 2004.

Hüsgen, Lucas, *Nevels orgel: gedicht*, Amsterdam 1993.

Jakobson, Roman, 'Linguïstiek en poëtica', in: W.J.M. Bronzwaer, D.W. Fokkema, Elrud Ibsch (red.), *Tekstboek Algemene Literatuurwetenschap*, Baarn 1977, p. 96-106 [fragment]; ook in *Tekstboek literaire cultuur*. Onder redactie van Barend van Heusden e.a. Nijmegen 2001, p. 22-33.

Kopland, Rutger, *Over het verlangen naar een sigaret*, Amsterdam 2001.

Vaessens, Thomas, 'De mythe van Merlyn. "Merlinisme" in literatuurkritiek en -onderwijs', in: T. van Deel e.a. (red.), *Kijk op kritiek. Essays voor Kees Fens*, Amsterdam 2004, p.170-185.

De eerste persberichten over het onderzoek van het dichterlijk brein in het Max Planck Instituut in Nijmegen meldden dat dichters ‘minder intuïtief en zorgvuldiger omgaan met woorden dan niet-dichters.’ Hierbij rijst onmiddellijk een tweetal vragen: wat zou bedoeld kunnen zijn met de constatering dat dichters ‘minder intuïtief’ met taal omgaan? Voor wie vertrouwd is met het genre van de poëzie staat vast dat dichters verbanden leggen tussen woorden die als zodanig niet gegeven zijn, dat wil zeggen: niet in de taal bestaan. Omgekeerd rijst bij de constatering dat dichters ‘zorgvuldiger’ omgaan met taal de vraag of dat niet een evidentie is die helemaal niet bewezen hoeft te worden? Dat taal het materiaal is waarmee het dichterlijk kunstwerk moet worden gemaakt, is een hoofdzaak uit het denken over poëzie waarop in de loop van de geschiedenis alleen maar steeds meer nadruk is gelegd.

Uit het verslag van het onderzoek zoals dat hier wordt gepresenteerd, is de eerste hoofdzaak van de geringere intuïtie verdwenen, terwijl de tweede hoofdzaak van de grotere zorgvuldigheid blijft staan. In een samenvattende alinea die aan de inleiding voorafgaat, zetten Baayen, Schreuder en Mauth de hoofdzaak dat dichters ‘zich als zorgvuldige en bedachtzame woordexperts profileerden’ als volgt uiteen:

Uit reactietijden bleek dat dichters meer associatieve lexicale verbanden overwogen, maar hun uiteindelijke keuzes bleken net zo rationeel als die van niet-dichters. Paradoxaal genoeg lieten dichters zich minder bij hun oordelen beïnvloeden door eindrijm.

Ondanks het voorzichtige voorbehoud aan het slot van de inleiding dat de experimenten niets met het schrijven van poëzie te maken hebben, blijkt het in de praktijk van het onderzoek toch buitengewoon moeilijk om de scheidslijnen scherp te houden. Kennelijk heeft het onderzoek twee verrassingen gebracht: ten eerste dat dichters even rationeel als niet-dichters kiezen of beslissen en ten tweede dat zij bij hun oordelen minder gevoelig voor eindrijm zijn dan niet-dichters. De vraag die nu rijst is natuurlijk welke keuzes en oordelen er dan van de dichters zijn gevraagd?

Het eerste experiment

De wat ongelukkige suggestie dat de onderzoekers verwacht zouden hebben dat dichters minder rationeel over taal zouden oordelen dan niet-dichters blijkt herleid te kunnen worden tot het eerste experiment. Het gaat bij dat experiment om woorden zoals *branding* die in semantisch opzicht ondoorzichtig zijn: ze hebben geen ‘regelmatige’ maar een zogeheten idiomatische betekenis. Met betrekking tot deze morfologische idiomen worden twee hypothesen geformuleerd: dat de idiomatische betekenis de regelmatige overheerst en dat deze laatste betekenis ‘bij langzaam en aandachtig lezen’ meer kans heeft. De eerste hypothese wordt bevestigd; met betrekking tot de tweede hypothese houden de auteurs meer slagen om de arm. Om het experiment uit te voeren worden rondom een woord als *branding* vier paren van twee woorden geformeerd; de vraag die aan de proefpersonen wordt voorgelegd is, in welke mate er betekenisovereenkomst wordt geconstateerd. Niet alleen de mate van semantische gerelateerdheid wordt in het experiment vastgelegd, maar ook de tijd die proefpersonen nemen om hierover na te denken. Experiment 1 levert kortom een indrukwekkende hoeveelheid gegevens op die vervolgens overzichtelijk worden gerepresenteerd door combinaties van staafdiagrammen voor denktijd en gerelateerdheidsinschaling voor dichters en niet-dichters. De toelichting lijkt helder, maar laat toch nog wel een aantal vragen onbeantwoord. Werde de groep rond *branding* als groep gepresenteerd of zaten daar woordparen met betrekking tot andere woorden zoals *kattig* en *hartig* tussen? En zijn er ook nog andere lezingen van de vier combinaties van gerelateerdheidsinschaling van de groep woorden rond *branding* mogelijk? Het lijkt erop dat de inschaling door dichters van het paar *brand* - *zee* die combinatie een goede derde plaats oplevert, terwijl het verschil in inschaling door niet-dichters van de twee paren *brand* - *zee* en *branding* - *vuur* niet al te groot is en beide min of meer ex aequo op derde en vierde plaats doet eindigen. Maar daar gaat het mij nu niet om.

De conclusie met betrekking tot dichters is dat zij bij alle woordparen langer nadenken en de semantische gerelateerdheid hoger inschalen. Dit wordt in het geval van het paar *branding* - *vuur* toegeschreven aan een grotere gevoeligheid voor de relatie tussen beide via het grondwoord *brand*; in het geval van het paar *brand* - *zee* aan het vermoedelijke besef van een woord *branding* in het semantisch veld waarvan zee

een kernwoord is. Meer veralgemeend wordt met betrekking tot de resultaten van het eerste experiment geconcludeerd 'dat dichters meer betekenisverbanden vonden (...) en gevoeliger waren voor de dubbelzinnigheid van morfologische idiomen.' Het sluitstuk van de redenering wordt gevormd door een conclusie die bevreemdt:

Tegelijk werd duidelijk dat dichters hun uiteindelijke oordeel niet door deze dubbelzinnigheid lieten beïnvloeden. Hun oordelen bleven vergelijkbaar met die van niet-dichters.

In het licht van de gestelde vraag is deze conclusie bevreemdend. De voorgelegde vraag is, in welke mate er betekenisovereenkomst geconstateerd kan worden. Zou het niet zo kunnen zijn dat daar eenvoudig naar gehandeld is? Door dichters net zo rationeel als door niet-dichters?

Het tweede experiment

Het tweede experiment wordt minder uitgebreid beschreven maar laat zich desondanks toch ook goed begrijpen. Het woordmateriaal uit het eerste experiment wordt uitgebreid met een aantal niet-bestaande woorden. Proefpersonen krijgen kort na elkaar steeds twee woorden te zien en moeten zo snel mogelijk over het tweede woord het oordeel vellen of het al dan niet een bestaand woord is.

Op grond van de resultaten van het eerste experiment die aantonen dat dichters over een hechter lexicaal netwerk beschikken, wordt de hypothese geformuleerd dat dichters de woordparen sneller zullen verwerken. Dit blijkt niet het geval: dichters denken opnieuw langer na, maar ze laten zich ook minder leiden (of afleiden of misleiden?!) door het woord dat als eerste wordt aangeboden. Wat doen dichters in het lab? Net zoals met betrekking tot het eerste experiment zou ook hier gesteld kunnen worden dat zij zich niet laten afleiden van de gegeven opdracht: het gaat om het al dan niet bestaan van het tweede woord. Ook de manipulatie van de tijd gedurende welke het eerste woord wordt aangeboden, sorteerde bij dichters geen effect. In de slotparagraaf waarin de conclusies van het onderzoek als geheel worden besproken, wordt nog iets dieper op dit verschijnsel ingegaan: bij niet-dichters is sprake van 'een zekere balans tussen responsnelheid en het effect van een langere aanbiedingstijd', een correlatie die wijst op 'responsoptimalisatie binnen het experiment.' Bij dichters is hiervan

geen sprake. Wanneer de onderzoekers met betrekking tot de dichters in het tweede experiment concluderen dat 'zij in staat (waren) zich meer op de woorden zelf te concentreren', wordt naar mijn mening wel een hoofdzaak van het dichterlijk omgaan met taal in het licht gesteld: de voor dichters typische gerichtheid op het materiaal van de taal.

Het derde experiment

Het lastigst te interpreteren vind ik de gepresenteerde resultaten van onderzoek van experiment 3. Dat komt omdat ik het experiment niet op dezelfde manier ingericht zou hebben. Waar gaat het om in dit experiment? Alles draait om incongruentie in de zin van tegenstrijdige informatie vanuit vorm en betekenis. Aan de proefpersonen worden opnieuw woorden in paren van twee voorgelegd met daarbij de vraag naar betekenisovereenkomst. Bij sommige woordparen is sprake van eindrijm, bij andere van consonantrijm. Uit de voorbeelden die de auteurs geven blijkt dat eindrijm ingeschaald wordt als vormovereenkomst, consonantrijm als het ontbreken daarvan. In combinatie met de semantische informatie (in semantisch opzicht al dan niet gerelateerd) ontstaan zo twee congruente woordparen waarbij vorm en betekenis in dezelfde richting wijzen (*been - teen* en *beurs - baars*) en twee incongruente woordparen waarbij vorm en betekenis in verschillende richting wijzen (*scheur - schaar* en *kurk - jurk*). Het experiment zou uit moeten wijzen of proefpersonen van incongruentie hinder ondervinden of ook, anders geformuleerd, of 'het beoordelen van semantische overeenkomst beïnvloed wordt door eindrijm'.

Het lijkt mij dat over dit punt gediscussieerd kan worden. Levert het verschil tussen eind- en consonantrijm wel echt een verschil tussen congruente en incongruente informatie op? Het probleem schuilt in de waardering van consonantrijm als het ontbreken van vormovereenkomst. Dat gaat, zo lijkt mij, een stap te ver! Het formele verschil tussen eindrijm en consonantrijm is meer een gradueel verschil, het verschil tussen uitgebreid en minder uitgebreid rijm, met de nodige consequenties voor de plaatsing in Figuur 3 (zie pag. ...) van de sterretjes voor 'incongruente condities.' In mijn optiek zijn de paren *been - teen* en *scheur - schaar* congruent (vorm en betekenis wijzen in dezelfde richting) en de paren *kurk - jurk* en *beurs - baars* incongruent (vorm en betekenis wijzen in verschillende richting).

Wanneer de sterretjes van plaats veranderen, verandert de toelichting ook. Met betrekking tot dichters zou dan geconstateerd kunnen worden dat zij over een positief antwoord op de vraag naar betekenisovereenkomst

iets langer nadenken dan over een negatief antwoord. Bij het antwoord *ja* valt een bepaalde nuance waar te nemen: bij gerelateerde woorden met uitgebreid rijm komt het positieve antwoord iets sneller dan bij gerelateerde woorden met minder uitgebreid rijm. Bij het antwoord *nee* is van een dergelijke nuance geen sprake: voor *kurk - jurk* is niet méér tijd nodig dan voor *beurs - baars*. Dichters zijn ongevoelig voor incongruentie en laten zich niet misleiden door rijm, of het nu gaat om eindrijm of om consonantrijm.

Voor niet-dichters ziet het plaatje er iets anders uit. Ook zij hebben geen last van incongruentie in het geval van *beurs - baars*, maar wél in het geval van *kurk - jurk*. Zelfs zodanig, dat in dit geval het negatieve antwoord ook langer op zich laat wachten dan het positieve antwoord op *been - teen*. Niet-dichters zijn gevoelig voor incongruentie en laten zich in het bijzonder misleiden door eindrijm. De echte hurk is het paar *kurk - jurk*.

Experimentele evidentie en literair-historische evidentie

Ik beschik alleen over de resultaten van onderzoek zoals die hier worden gepresenteerd. Of er voor deze zienswijze nog meer experimentele evidentie geboden zou kunnen worden, kan ik dan ook niet overzien. Literair-historische evidentie is er in ieder geval wel. Rijm is een complex fenomeen. Omdat het verband legt tussen woorden, gaat rijm altijd één van twee kanten op, die van overeenkomst of die van verschil, of, in termen van de onderzoekers, die van congruentie of incongruentie. Eindrijm is maar een van de vele vormen die het verschijnsel kan aannemen, bovendien een vorm die zijn geprivilegieerde positie in de geschiedenis van de poëzie al lang heeft moeten afstaan. Enigszins tegen heug en meug formuleer ik dat zo. Er zou ook gesproken kunnen worden van de emancipatie van rijm: emancipatie van een verschijnsel dat zich alleen aan het einde van een versregel kan voordoen naar een verschijnsel dat zich op iedere plaats in de versregel kan voordoen, waar dan ook.

De slinger van het literatuurwetenschappelijk onderzoek slaat soms wijd uit. Van een nieuw pleidooi voor ‘nieuwe filologie’ naar een hernieuwd pleidooi voor empirisch lezersonderzoek, zoals dat elders in dit nummer wordt gehouden. Interdisciplinariteit is een groot goed. Misschien kan bij een volgend experimenteel onderzoek in het Max Planck Instituut worden samengewerkt.

EEN ONGELUKKIG BEGIN, MAAR EEN BEGIN | Enkele kanttekeningen bij 'Dichters in het lab'

Wie dichters uitnodigt als proefpersoon voor een drietal taalexperimenten, zou al nattigheid moeten voelen. Niet zozeer omdat taal het materiaal is waarmee de dichter werkt, maar omdat dichters zich daarvan bewust worden wanneer ze de taalexperimenten doen, sterker nog: vanaf het moment dat ze de uitnodiging hebben gelezen. Oei, denkt de dichter dan, ik word hier als dichter op taal getest, ik moet dus op mijn hoede zijn, goed nadenken, proberen te achterhalen wat ze precies van me willen weten als dichter, ik word tenslotte niet zomaar taalkunstenaar genoemd... Enfin, ongeveer hetzelfde effect dat zou optreden wanneer banketbakers worden uitgenodigd naar het psychologisch lab te komen voor een smaakexperiment met taarten. Een effect dat nog versterkt zou worden wanneer die banketbakers nadrukkelijk als *banketbakker* voor het experiment zouden worden gevraagd, en dat is precies wat de dichters is overkomen. Niet-dichters en niet-banketbakers is het om het even of ze voor een taalexperiment, een smaakexperiment, of wat voor experiment dan ook worden gevraagd, als het maar geen eng experiment is. Ze worden als proefpersoon gevraagd op grond van hun geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, enzovoort. Eigenlijk hebben ze geen idee waarom zij worden gevraagd voor een experiment en als ze dat idee wel hebben (bijvoorbeeld omdat ze zich hebben opgegeven vanwege de vergoeding) heeft het niets te maken met de inhoud van het experiment. Eigenlijk ben ik er dus snel klaar mee, met 'Dichters in het lab' van Baayen, Schreuder en Mauth. Want nog voor de dichters een voet in het lab hadden gezet was het experiment al mislukt.

Aan het begin van hun artikel schrijven Baayen, Schreuder en Mauth dat de dichters zich 'profileerden als zorgvuldige en bedachtzame woordexperts'. Nu weet ik niet precies wat er onder een woordexpert moet worden verstaan (dichters als amateurmorphologen?), maar dat de dichters als zorgvuldig en bedachtzaam uit het experiment naar voren zijn gekomen, was precies te verwachten bij proefpersonen die zo op hun hoede waren, zoals de banketbakers dat ook zouden zijn geweest bij hun smaakexperiment. Zelfs van een beetje onbevangingheid was geen sprake. Zo is het ook niet verwonderlijk dat deze proefpersonen zich niet lieten beïnvloeden door het eindrijm. Eindrijm is immers een

beladen poëtische techniek, zeker voor de meeste onder deze dichtersproefpersonen. Een niet-dichter heeft echter precies die onbevangenheid tegenover eindrijm, al was het maar de poëtische onbevangenheid van de Sinterklaasdichter, waardoor hij zich makkelijker laat beïnvloeden. En zo zijn alle resultaten uit deze experimenten terug te voeren op die ene beginnersfout van de onderzoekers waardoor de dichters zich voortdurend *als dichter* getest wisten: dan krijg je inderdaad de verschillen die je verwachtte tussen dichters en niet-dichters. Illustratief is de volgende constatering van de onderzoekers: 'Uit de *debriefing* bleek dat dichters zelfs tijdens de luttele seconden die beschikbaar waren voor een respons in experiment 2 en 3 nadachten of zij, dan wel collega-dichters, een getoond woord (en zelfs non-woord) in een gedicht al dan niet zouden kunnen of willen gebruiken.' Dat zij tijdens de experimenten over zichzelf nadachten als dichter was al erg genoeg, maar dat ze ook nog eens nadachten over andere dichters, is natuurlijk dodelijk voor het hele onderzoek.

Was er nou helemaal niks te verzinnen om dit probleem te omzeilen? Zelf deed ik als proefpersoon ooit een taalexperiment en ik dacht precies te weten wat er getest zou worden. Het experiment leek dat te bevestigen. Het was de tijd dat ik nog dacht dat men mij niets kon wijsmaken. Pas later bleek dat ik op iets heel anders was getest. Op het gebied waarvan de onderzoekers iets wilden weten bleek ik dus totaal onbevangen het experiment te hebben gedaan. Ik was als een banketbakker die dacht mee te doen aan een smaakexperiment met taarten maar in werkelijkheid werd getest op kleureffecten van voedsel. Slim experimenteren veronderstelt immers een goed gevulde trukendoos. Nu zijn Baayen, Schreuder en Mauth gelouterde onderzoekers. Dus de vraag is waarom ze hun 'Dichters in het lab' zo klunzig hebben opgezet. Het antwoord is vermoedelijk eenvoudig: zij hadden de experimenten, die immers al klaar lagen, en LUX zorgde voor de proefpersonen. De onderzoekers hebben op grond van experimenteel onderzoek hypothesen over de werking van het mentale lexicon. Waarom niet eens gekeken of dichters een bijzonder mentaal lexicon hebben? Een leuk initiatief toch? Het verschil is alleen dat het voor de onderzoekers een initiatief in de marge van hun dagelijks werk is, in tegenstelling tot de mensen van LUX, en dat dit 'leuk' dan al snel gaat verkeren in 'onzorgvuldig', terwijl juist bij dit soort initiatieven onderzoekers als Baayen, Schreuder en Mauth veel strenger zouden

moeten zijn dan normaal. Ach, laten we het gewoon eens doen en kijken wat de resultaten zijn, dan kunnen we ook eens aan leken laten zien wat voor soort onderzoek we doen. En ja, als de resultaten dan verrassender zijn dan verwacht, wordt gemakshalve vergeten dat dit weleens zou kunnen komen doordat er geen sprake is geweest van de gebruikelijke zorgvuldigheid bij de hele onderzoeksopzet. Dan heb ik toch liever hersenonderzoeker Peter Hagoort die tijdens een Gronings symposium ter ere van Rudi van den Hoofdakker/Rutger Kopland een demonstratie gaf van hersenonderzoek naar de poëzie van Kopland. Niet serieus bedoeld, maar wel bijzonder geestig.

Wat was nu het resultaat van het onderzoek? Op basis van de resultaten van de kleinschaligste experimenten worden vaak vergaande conclusies getrokken. Zo ook in 'Dichters in het lab'. Dichters blijken 'een rijker en complexer mentaal lexicon' te hebben dan niet-dichters. Dat is nogal wat. Dat dichters over een rijker mentaal lexicon beschikken, dat wil ik nog wel geloven, als we onder 'rijker' tenminste zoiets verstaan als 'uitgebreider', gewoon dus in de zin van 'meer woorden' (de gemiddelde dichter beschikt bijvoorbeeld over een grotere woordenschat dan een fabrieksarbeider, maar dat geldt niet alleen voor dichters). Vermoedelijk is in dit opzicht trouwens de dichter maar een kleine jongen of een klein meisje vergeleken met de verwoede kruiswoordpuzzelaar, taaladviseur of woordenboekmaker. Maar als we over dichters praten hebben we het natuurlijk liever over 'rijker'. De retoriek van de onderzoekers komt echter vooral tot uiting in de combinatie van 'rijker' met 'complexer'. Ik wantrouw de kwalificatie 'complex'. Want hier hebben we het toch over de werking en de structuur van het mentaal lexicon? Zijn de werking en de structuur van het mentaal lexicon niet hetzelfde bij iedereen? Sinds wanneer werkt het mentaal lexicon, is de structuur ervan, bij de een anders dan bij de ander? Dat is toch alleen het geval bij mensen met een hersenafwijking, bijvoorbeeld als gevolg van een beroerte? Hebben we net allerlei taalmythes ontzenuwd (van het type: Engels is complexer dan de talen van de Aborigines, blanken spreken complexer Engels dan negers, Frans is een logischer taal dan het Engels, enzovoort), wordt er hier weer een door de achterdeur naar binnen gehaald. Nee, laten we in godsnaam niet praten over 'complex' in combinatie met 'rijk' in psycholinguïstisch onderzoek, want dat kunnen we op geen enkele manier waarmaken.

Is het onderzoek van Baayen, Schreuder en Mauth dan waardeloos?

Nee, zeker niet. Bijna net zo zinvol als een gelukt onderzoek is een mislukt onderzoek. Misschien nog wel zinvoller, en zeker als het gaat om experimenteel psycholinguïstisch onderzoek naar dichters en dichtkunst. Want wat mij betreft moet er nu eens goed worden nagedacht wat er precies onderzocht zou kunnen worden. Onderzoek naar het taalvermogen van dichters kunnen we wel vergeten. Want nooit zullen we een experiment kunnen verzinnen op grond waarvan we kunnen voorspellen of iemand dichter is of niet. De rest is *Spielerei*. Onderzoek naar een dichtende dichter, dus op het moment dat er een gedicht wordt geschreven, daar kan ik me al helemaal niets bij voorstellen. Ik vrees dus dat we de dichter in psycholinguïstisch opzicht vaarwel moeten zeggen en ons moeten richten op het gedicht, althans op de perceptie van het gedicht door een lezer of een toehoorder. Ik zie geen andere mogelijkheid. Voorwaarde is dan wel dat poëzie zich nadrukkelijk onderscheidt van ander taalgebruik. Tja, wat is poëzie? Een eeuwenoude vraag met eeuwenoude antwoorden, en dan ook nog eens met heel verschillende. Toch is er een kenmerk dat alle denkbare gedichten gemeen hebben: de geperiodiseerde herhaling. Herhaling is misschien wel het oudste stijlkenmerk van poëzie. Het bijzondere van de herhaling in poëzie is dat zij geperiodiseerd is: bepaalde eenheden worden steeds opnieuw herhaald. In sommige gedichten zien we deze herhaling zowel op het niveau van het ritme en de klank als op dat van de strofobouw, syntactische constructies, regellengte, enzovoort. Bij het ene gedicht is de geperiodiseerde herhaling werkzaam op meer niveaus dan bij het andere. Maar elk gedicht kent haar (neem de proef op de som en analyseer de gedichten die de dichter-proefpersonen hebben bijgedragen aan dit themanummer van *Parmentier*). Gerrit Kroes definitie van poëzie als die vorm van taalgebruik waarbij de regellengte bepaald wordt door de dichter terwijl de regellengte bij proza wordt bepaald door de drukker (door toeval dus), kan worden geïnterpreteerd in het kader van de geperiodiseerde herhaling in poëzie. Dat poëzie dikwijls in verband wordt gebracht met muziek heeft uiteraard ook alles te maken met dit soort herhaling.

Ik kan me niet voorstellen dat een psycholinguïstisch onderzoeker niet zou opveren bij de gedachte dat poëzie een universeel kenmerk heeft: de geperiodiseerde herhaling. Net zo universeel als de werking en de structuur van het mentale lexicon. Het is maar een klein begin, ik weet het, maar zouden we niet eens gezamenlijk, literatuurwetenschappers

en experimenteel onderzoekers, kunnen proberen onderzoeksvragen af te leiden uitgaande van dit universele kenmerk? De grote winst is namelijk dat we dan allemaal over hetzelfde praten als we het hebben over poëzie. We zijn dan ook verlost van de vraag of we met goede of slechte poëzie te maken hebben. Die vraag is wetenschappelijk niet te beantwoorden. Dat er mensen zijn die vinden dat dat de hoofdvraag is die de literatuurwetenschap zou moeten beantwoorden, is de schuld van de literatuurwetenschap zelf. De literatuurwetenschap is namelijk nooit een wetenschap geweest: toen in de jaren zeventig de theorie van de literatuur literatuurwetenschap ging heten en er ook instituten werden opgericht met die naam, waren de pretenties enorm. Natuurlijk heeft Karel van het Reve de literatuurwetenschap bijna de genadeklap gegeven, maar het waren gelukkig toch vooral literatuurwetenschappers zelf die er achter kwamen dat aan elke literatuurtheorie een literatuuropvatting, een norm, ten grondslag lag. Er werd dus, en het gebeurt ook nu nog vaak, literaire kritiek bedreven waar wetenschap de bedoeling was. De studie van de literatuur zouden we weer moeten maken tot wat zij altijd geweest is: een vruchtbare academische discipline waarvan we de traditie helaas niet eens meer goed kennen, zo verstrikt zijn we geraakt in activiteiten om deze studie als wetenschap te verkopen. De tijd is dus rijp voor een samenwerking tussen psycholinguïstische onderzoekers als Baayen, Schreuder en Mauth en literatuuronderzoekers als ik.

Dag doctor Planck, wiens brein
het mijne peilt.

Gossie dat gonzend lab,
dat scherm, die schemering, die sprank
van taal, een jouleseconde brandende
en weg: *bol-bal*.

‘Verstaat gij wat gij leest,
gij bang babbelend beest?’

Ik snap
ik snap dat uw fonemen met elkander zijn
als ons nog niet ontvleesd skelet
met heer of dame.

Want zie
de woorden in uw metelijk heelal, o doc:
ze drommen altijd samen.

de hertog zag fedor winnen en
die deed het al moest de koers
even gereden op cacao voor de
club langs de weg in het hars

het zoemen in de ketting
van de schakel de knap

over de weg ging een konijn
wat keek die raar gevangen in
het licht van der fedor hij
was zo olympisch zo dicht dat

het zoemen in de ketting
van de schakel de knap

zelfs een lek de plak niet meer
liet ontgaan achter het gordijn
van het amateurisme o fedor
de dokter had nog gewaarschuwd

het zoemen in de ketting
van de schakel de knap

voor een hosanna praecox het
speet hem echt gister blind
geworden te zijn en later je
snelspanzadelpenhout de zwarte

het zoemen in de ketting
van de schakel de knap

sneeuw het valt van de hemel
en die het vangt die heeft het
jij profi bij rheinland-pfaltz
had je van begin een voorsprong

het zoemen in de ketting
van de schakel de knap

in je betaalbare naaktkleding
jaar voor geboorte trokken de
russen ijssteen ate my brain
gave me fake for understanding

het zoemen in de ketting
van de schakel de knap

cacao is het haast zwarte
snot ik de club de ploeg o
fedor waar is je en gesnoef
van de verschrikkelijke hoor

het zoemen in de ketting
van de schakel de knap

iemand sprak hem aan en de aap lachte minzaam voordat hij
iets terug zei minzaam alsof hij een marmot aan fred oster gaf

het is eigenlijk gewoon sjoelen met de ogen dicht dit praten
wachten op de bus met je rug naar de weg

elk schijfje als een man in een druk café blij
dat hij de wc bereikt heeft

een vuilnisman parkeert zijn truck
naast de pianozaak

een nieuwe minnaar een huis waar je hopelijk
een stoel of bank in verschuiven mag

dan een gezicht met een lui half dichtgeknepen en een gewoon oog
drie tempi die in dat orkest een andere maat de mond die rustig spreekt
het ene oog dat normaal knippert en het andere dat onregelmatig

hun opstelling is kortom
een fiasco

hier moeten wel twee mensen spreken denk je
hier moeten wel twee ongelijke stellingen worden geuit
terwijl je mond en ogen aan elkaar probeert te verbinden

denk erom wat je met je jassen doet

en in de straat weer dat autoalarm

Dit kot waar je boezems verzuipen vertakking
van teertaaie blazen de pijp die je bronchiën voedt
met verdorven adem je wippende appel van adam
je stemklem de slang van je proefnatte tong
je tanden je lippen je schedel de klankkast
voor violette vocalen tussen korzelige occlusieven –

wie timmert het blind
wie werpt die zangwal op
wie overkrijst de pompstap van je woorden?

Nu kleef op mijn schedel de spin
die kortsluiting leest niet zal zij duiden de hak in mijn kalende takken.

Nu zaag mijn ribraam open. Tel getijden van mijn ondermaans
bloed vat mijn reutel op naar hartelust.

Snibbig was het woord, ik scheef van Schots, gedreven
rechthoekig de Ier, dat ik even aanzag

voor de vreemdeling, indringer, snoep,
boutade, de verrozingen, in de associatiemachine,
weerspiegelde zich in machine van verschijning: snibbig

zich afvroeg of
gemeten weezin was, gemeten woede, opkijken
naar de boomkruin, scheef van Schots, gedreven, bloeg,
verdoebeling,

in ergernis, weerspanning, weezin
tegen enige teloorgangen, bespeuren van een losmaking
die deel uitmaakt van een teloorgang, afstand
die woorden onderhouden tot de wereld,

wereld al zoveel pijn heeft gehad, wat moet er dan toch
aan toegepast worden, hoe breng ik ze bijeen, vind
ik de mirakelen samengebracht in de reactiesnelheid van mijn hoofd,
vingers, ik doe dat anders, ik heb misschien niet dezelfde,

snibbig. Telt het woord mee? Mag ik het gebruiken zoals het daar staat?
Voldoende nagedacht om het te redden? Vloog over het scherm,
snibbig geworden nu,
opdat:

zij, aandachtig de dingen (met menselijkheid bestrooid,
monitor van de raadselzang) er niet in verzinken,
de twijfelzucht, het openen
van een weids veld, zich

te buiten gaan aan te binnen houden, associatiemachine plaats
 in associatiemachine van meer ja
 en nee, Schots, scheve schaatsen van de Ieren, wie hoort er bij een scheve schaats?

Muisje zingen? Muisje? Bedoelt een vingerkootje? Eventueel een beetje meer.
 Wat wil je nu dan weer? Hapje ven? Eventueel een beetje minder:

Sneetje liefder? Beetje minder associatiemachine die
 associatiemachine mat, had hal
 weinig te bedenken zonder mat.

Wou dat ook zij (die ik gisteren ontmoette; van die prachtige rode krullen)
 in associatiemachine zong. Haar associatie (de aanraking door de rode krullen)
 de juiste. Ben uit mijn associaties weggeschoten. Boem. Zat

nee niet dronken zij bij mij op schoot toen ik op toetsenbord thuis
 woorden verving, wat nu dan weer, snibbig werd van taal die zich
 opdringt mij moeilijk kiezen laat
 tussen roos en zijn geroos?

Keur het woord roos af, keur
 het woord roos, geroos goed af. Neen.
 Ik keur woorden goed. Te veel goed. Hebben niets
 met elkaar van uitstaande, te veel goed, te veel af: wou
 dat ze zomaar zweefden, anatomen van afwezigheden.

In de bloegse verdoebelingen.

Een man een man
 een woord een woord
 een vrouw een vrouw
 een woord een woordje
 een kind een kind
 een woord een vraagteken
 een dichter een dichter
 een woord een zin

Het woord gedaan,
 het woord gelaten,
 het gelaten woord
 toch gedaan
 het gedane woord
 weer gelaten
 het gedane woord
 aangehoord
 het gedane woord
 enigszins gelaten aangehoord
 het gedane woord,
 het ene oor in het andere oor uit
 het gelaten en het gedane woord
 onaangedaan aangehoord nu

beide woorden
 nu ontdaan van elkaar

en gehouden

het ene woord, ja, gehouden
 het andere toch maar gegeven
 het gegeven woord intussen wel gehouden
 en ook het beloofde woord gegeven
 het beloofde en gegeven maar ook gehouden woord

is nu tussen het ene en het andere
oor blijven steken
in de mond

ik probeer het met alle macht
uit de mond te kijken
maar de mond blijft gehouden
was dit dan het laatste woord?
Het is het laatste woord, ja
het laatste gehouden woord
in de gehouden mond
wordt ingeslikt

WOLFGANG KLEIN | HOE IS EEN EXACTE LITERATUURWETENSCHAP MOGELIJK?

Vertaling: Koen Dortmans

We willen de verfijning en strengheid van de wiskunde in alle wetenschappen inbrengen, voor zover het maar mogelijk is; niet uit het geloof dat we op die manier de dingen zullen kennen, maar om daarmee onze menselijke verhouding tot de dingen vast te stellen.

Nietzsche, Die fröhliche Wissenschaft (Abschnitt III, 246).¹

Het fundament van iedere wetenschap is een voortreffelijke feitenkennis. Voor de literatuurwetenschap is dat niet anders. En de literatuurwetenschap hoeft zich door geen enkele andere vakdiscipline wat wijs te laten maken: het is zonder meer indrukwekkend met welke nauwgezetheid iedere dag van Goethes leven is uitgeplozen. Tegenover deze literaire feitenkennis staat echter een grote mate van subjectiviteit en willekeur, zodra deze kennis ook maar iets verder reikt dan de overdracht en overlevering van dergelijke feiten alleen – zodra je niet alleen graag wilt weten, wie wanneer welk gedicht geschreven heeft, waar de schrijver op zinspeelt en aan wie hij het gedicht heeft opgedragen, maar als je ook graag wilt begrijpen waarom dit gedicht grote literatuur is, waarom het mooi, subliem, ontroerend is, waarom het de werking op ons gemoed heeft die het heeft; als je wilt begrijpen wat ons aangrijpt, om het in de woorden van Emil Staiger te zeggen.

Sommige interpretaties geven de lezer daadwerkelijk het gevoel méér te begrijpen. Ze brengen meer dan alleen feiten over, ze verrijken het begrip. Maar zelfs de beste interpretaties konden niet verklaren, waarom het met de ene tekst zo zit, en met de andere daarentegen niet; mij ten minste niet. Het maakt niet uit, welke uitleg van de regel ‘Was aber schön ist, selig scheint in ihm selbst’ de juiste is – als er überhaupt een juiste zou bestaan - geen enkele uitleg verklaart, waarom het gedicht, dat met deze regel eindigt, meer betekent dan een gedicht dat je zelf schrijft.

De hamvraag van de literatuurwetenschap

In verschillende openbare geschriften heb ik dankbaar mogen constateren dat de

¹ Dit is het citaat van een citaat van een citaat: ik citeer hier het einde van Helmut Kreuzers inleiding van *Mathematik und Dichtung*, waarin hij zijn vriend en mede-uitgever Rul Gunzenhäuser citeert, die Friedrich Nietzsche citeert.

*geest van grondigheid nog niet is
 uitgestorven in Duitsland, maar slechts
 door het modieuze toontje van hen die
 zich in het denken de vrijheid van het genie
 aanmatigten korte tijd is overschreeuwd, en
 dat de doornige paden van de kritiek, die
 leiden tot een volgens de strenge regels
 verkregen, maar alleen op die manier
 duurzame en hoogstnoodzakelijke
 wetenschap van het zuivere verstand, de
 moedige en heldere geesten niet verhinderd
 hebben, zich die eigen te maken.*

Kant, Vorrede zur 2. Auflage der KdrV

Sinds mijn eerste ontmoeting met de literatuurwetenschap in de jaren zestig van de vorige eeuw zijn een kleine veertig jaar verstreken, langer dan de gehele Duitse romantiek tezamen duurde. Deze jaren hebben ons veel geleerd. Maar of we het antwoord op de vraag ‘Hoe is een exacte literatuurwetenschap mogelijk?’ dichter zijn genaderd weet ik niet. Ik betwijfel het. Nu is het natuurlijk zo dat mijn inschatting die van een buitenstaander is, met als nadeel dat ik er onvoldoende mee vertrouwd ben, maar misschien met als voordeel dat ik het nuchter en van enige afstand kan bekijken.

Aan de ene kant is de vraag ‘Hoe is een exacte literatuurwetenschap mogelijk?’ een onzinnige, want zoals gezegd, in vele opzichten is de literatuurwetenschap een buitengewoon nauwgezette wetenschap. Dat geldt voor de tekstfilologie, de drukgeschiedenis, voor de biografische gegevens over auteurs, voor de feiten over de bronnen van hun werken, hun historische achtergrond, over plagiaat, stilzwijgende citaten, en over nog veel meer. Hier ziet ook een buitenstaander in, dat de grondigheid niet is uitgestorven in Duitsland. Maar in zekere zin is al dit weten slechts propedeutisch – het zijn ‘weetjes’² die ertoe moeten bijdragen, de bijzonderheid van literaire werken te begrijpen of te verklaren (als er al een wezenlijk verschil tussen beide is) – hun esthetische karakter. Maar hoe komt dit op de buitenstaander over? Die hoort hier vooral het modieuze toontje dat hen die zich in het denken de vrijheid van het genie aanmatigten, niet omdat het allemaal slechts postmodernistisch

² Dat is geenszins negatief bedoeld. Een goed en betrouwbaar commentaar bij een editie of een betrouwbare biografie zijn schitterende zaken.

geleuter zou zijn, maar omdat het één het andere zo overschreeuwt. Ik heb het vele jaren geleden al opgegeven literatuurwetenschappelijke interpretaties te lezen, tenzij ik de auteurs zelfken en waardeer. Zeker schuilt daarin een onrecht tegenover diegenen, die de doornige paden van een steekhoudende en sluitende analyse niet geschuwd hebben, en wellicht heb ik iets wezenlijks over het hoofd gezien. Maar misschien uit onwetendheid, misschien omdat het werkelijk zo is – ik zie net als toen niet in, hoe je erin slaagt de overgang van de vele kleine maar wezenlijke feiten naar de grote verklaring te maken zonder de nauwgezetheid op te offeren.

Ik wil het probleem met een simpel voorbeeld schetsen. We weten sinds lange tijd oneindig veel over Schiller. Het Schillerjaar 2005 zal daaraan nauwelijks nog iets kunnen toevoegen.³ Over Hölderlin weten we minstens zo veel, vooral over zijn jonge jaren. Maar in hoeverre helpt deze kennis ons bij het antwoord op de vraag, de enige echte vraag, waarom het eerste van beide onderstaande gedichten een slecht gedicht is en het tweede één van de grootste kunstwerken van de Duitse taal?⁴

*Willkommen schöner Jüngling!
Du Wonne der Natur!
Mit deinen Blumenkörbchen
Willkommen auf der Flur.*

*Denkst auch noch an mein Mädchen?
Ei Lieber denke doch!
Dort liebte mich das Mädchen,
Und's Mädchen liebt mich noch!*

*Ei! Ei! Da bist ja wieder!
Und bist so lieb und schön!
Und freun wir uns so herzlich,
Entgegen dir zu gehn.*

3 Schiller is dit jaar precies 200 jaar dood en daarom is in Duitsland 2005 tot 'Schillerjahr' uitgeroepen.
4 Ik heb beide voorbeelden reeds in nauwe samenhang in Klein (2004) gebruikt.

*Fürs Mädchen manches Blümchen
Erbat ich mir von dir -
Ich komm und bitte wieder
Und du? - du gibst es mir?
Willkommen schöner Jüngling!
Du Wonne der Natur!*

Mit deinen Blumenkörbchen
 Willkommen auf der Flur.
 Mit gelben Birnen hängen
 Und voll mit wilden Rosen
 Das Land in den See.
 Ihr holden Schwäne,
 Und trunken von Küssen
 Tunkt ihr das Haupt
 Ins heilignüchterne Wasser.

Weh mir, wo nehm ich, wenn
 Es Winter wird, die Blumen, und wo
 Den Sonnenschein,
 Und Schatten der Erde?
 Die Mauern stehn
 Sprachlos und kalt, im Winde
 Klirren die Fahnen.

Niets. Nu kun je om te beginnen de vooronderstelling dat het gedicht van Schiller een slecht gedicht is en dat van Hölderlin een groot kunstwerk, gewoon van de hand wijzen. Ik ken mensen die inderdaad een andere mening hebben. Misschien zou dat zelfs voor het merendeel van de Duitsers kunnen gelden. Zij hebben gewoon geen idee, of een slechte smaak. Maar hoezo? Kun je meer doen dan deze mensen met verachting straffen? Kun je meer zeggen dan dat Schiller in Marbach, Hölderlin in Lauffen geboren is? Dat het eerste gedicht rijmt en het tweede niet? Biedt dat een goed antwoord op de literatuurwetenschap pelijke hamvraag: welke *wetenschappelijke* argumenten zijn er om een tekst als een betekenisvol kunstwerk te beschouwen? *Waarom heeft deze tekst op mij een bepaalde uitwerking, en op anderen niet?*

Je kunt op deze vraag een defaitistisch antwoord geven of een antwoord waarvan ik geloof dat het een wezenlijke stap zet richting exacte literatuurwetenschap. Het eerste antwoord luidt: wat je mooi vindt, is eenvoudigweg relatief, meer valt daar niet over zeggen. Dit antwoord is echter een faillissementsverklaring van een *wetenschap* van het schone, in dit geval van het literair schone. Het zou betekenen dat je de eigenschappen die deze wetenschap juist haar bestaansrecht geven niet kunt verklaren. Het enige wat je kunt doen is je voegen naar de

mening van anderen, naar de stem van de literatuurcriticus, de paus, de goeroe.

Nu is het zo dat de meningen van kenners, net als die van leken, nogal veranderlijk zijn. Je zou dit feit echter niet moeten opvatten als een einde dat maant tot berusting, maar juist als een begin: esthetische eigenschappen zijn *relationeel* – het zijn geen objectieve kenmerken van teksten. Het zijn relaties tussen talige maaksels en personen. Preciezer gezegd: het zijn relaties tussen kenmerken van talige maaksels en eigenschappen van personen. En het zijn deze relaties die met wetenschappelijke middelen onderzocht kunnen worden. Er moet worden opgehelderd, waarom een tekst met bepaalde objectief te bepalen eigenschappen een bepaalde uitwerking heeft op een individu met evengoed objectief te bepalen eigenschappen. Voor dit doel bestaan methoden en waar die ontbreken, kunnen ze ontwikkeld worden, net als in welke andere wetenschap dan ook. Daartoe moet je echter bereid zijn de doornige paden van de kritiek te begaan, die naar een voorbeeldige, maar als zodanig als enige duurzame en daarom hoogstnoodzakelijke wetenschap van het schone leiden.⁵ ‘Kritiek’ betekent hier een precieze, inzichtelijke verificatie van de samenhang van tekstkenmerken met eigenschappen van de lezers of toehoorders van deze teksten. Daartoe dienen drie deeltaken worden volbracht:

⁵ Kants wetenschap van het schone begaat dit pad niet. Het is moeilijk voor te stellen, dat zijn esthetica zelfs in de verste verte in staat zou kunnen zijn een antwoord op de literatuurwetenschappelijke hamvraag te geven, of op vergelijkbare antwoorden op andere gebieden van het schone (waarbij echter opgemerkt moet worden dat Kant andere dan literaire kunstwerken ten minste van horen zeggen gekend heeft)

- a Bepalen wat de relevante eigenschappen van teksten zijn.
- b Bepalen wat de relevante eigenschappen van de personen zijn, op wie deze teksten een bepaalde uitwerking hebben.
- c Bepalen volgens welke principes deze twee eigenschappen op elkaar inwerken.

Dit is allemaal langs empirische weg mogelijk. Deze weg is net zo moeilijk begaanbaar, net zo tijdrovend en soms ook zo net zo saai (maar niet zo gevaarlijk) als het onderzoek naar de eigenschappen van onze stoffelijke wereld, waarmee natuur- en scheikunde eeuwen geleden zijn begonnen. Maar het is de weg die voert naar een exacte literatuurwetenschap; een wetenschap die op bewijsbare beginselen is gefundeerd.

In de volgende paragraaf ga ik, voor de hand liggend voor een linguïst, eerst in op de teksteigenschappen die überhaupt in aanmerking komen voor dit soort onderzoek. Ze zijn zeker niet allemaal relevant; maar

voordat je aan een serieuze empirische verificatie begint, moet je eerst maar eens de variabelen bepalen, die een rol *kunnen* spelen.

Wat zijn teksteigenschappen?

Gedichten, verhalen en romans zijn talige producten. Net als alle andere talige maakzels hebben ze bepaalde eigenschappen, die vanwege de aard van de menselijke taal vastliggen. Ik wil deze als ‘primaire eigenschappen’ aanduiden. Daarnaast hebben literaire producten ‘secundaire eigenschappen’ ofwel eigenschappen die je niet in alle teksttypen aantreft, maar die typisch literair zijn – zoals bijvoorbeeld rijm, metrum en dergelijke als voorbeelden van *formele* eigenschappen, fictionaliteit als voorbeeld van *semantische* eigenschappen.⁶ Secundaire eigenschappen spelen volgens de traditionele opvatting voor de esthetische beoordeling van een tekst een bijzondere rol; of dat ook klopt, is een empirische vraag. De scheiding tussen beide soorten eigenschappen is niet eenduidig; ten eerste, omdat de ideeën over wat een literair product is kunnen veranderen en ten tweede, omdat beide soorten eigenschappen nauw met elkaar samenhangen: het metrum bijvoorbeeld is een structuur, die op de fonologische structuur van alle talige producten berust. Vandaar dat ik eerst op de fundamentele teksteigenschappen inga, die uit de natuur van de taal blijken.

Wat wij bij iedere taaluiting gewaar worden zijn geluidsgolven of, in het geval van geschreven taaluitingen, lijnen en punten op papier. De tekenvolgorde ‘ego de mona kaleudo’ heeft geen betekenis op zich; ze heeft een betekenis voor zover sommigen die eraan verbinden.; mensen verbinden daaraan een interpretatie vanuit de kennis die ze bezitten, en die interpretaties komen overeen, voorzover de kennis van de individuen overeen komt. Deze kennis is in de eerste plaats de kennis van een conventionele toekenning van betekenissen aan tekenvolgorde: je moet weten, wat de woorden ‘ego’, ‘de’, ‘mona’ en ‘kaleudo’ betekenen en wat dat met het vrouwelijke of met de eerste persoon enkelvoud te maken heeft. Dat is echter niet voldoende om deze rij tekens een werkelijke betekenis te geven.

Je moet bovendien over een zekere niet eenvoudig vast te leggen achtergrondkennis beschikken, om te kunnen begrijpen wat hier bedoeld wordt. Hoe je een geschreven of gesproken uitdrukking begrijpt, is telkens medebepaald door wat je uit de context – in de breedste zin van het woord – haalt. Het is daarom zinvol twee vormen van kennis

6 Het onderscheid tussen primaire en secundaire eigenschappen is analoog ook voor andere teksttypen te maken, zoals huurcontracten of reclameteksten. Alle delen dezelfde basis, voortkomend uit de aard van de menselijke taal, en daarenboven bijzondere karakteristieken, die op de primaire eigenschappen rusten.

te onderscheiden, die bij welk tekstbegrip ook, in welke communicatie ook, een rol spelen: taalkundige kennis en kennis van de context.

Met taalkundige kennis bedoel ik dat, wat een spreker van een afzonderlijke taal weet, bijvoorbeeld van het Duits, het Engels of het Latijn. Deze kennis is opgebouwd uit de volgende eigenschappen:

- a Het omvat een lexicon en een grammatica (in de brede zin van het woord). Het eerste is een inventaris van de kleinste betekenisdragende eenheden (grof gezegd, 'woorden'), het tweede een systeem van regels, volgens welke deze kleinste eenheden tot complexere eenheden kunnen worden samengesteld.
- b De betekenis van een samengestelde, complexe eenheid komt eigenlijk voort uit de betekenis van de kleinste eenheden, waaruit ze is opgebouwd ('woordbetekenis'), en de manier waarop deze eenheden samengevoegd zijn – anders gezegd, de totale betekenis komt in principe voort parallel aan de formele opbouw van de uitdrukking. Men spreekt hier ook wel van de 'compositionaliteit' van de taal.
- c Het toekennen van een betekenis aan de uiting is *conventioneel* en moet in de loop van het socialisatieproces geleerd worden. Een 'natuurlijke' reden, waarom de uiting 'kniga' in een bepaalde taal uitgerekend 'boek' betekent en niet 'hardlijvigheid' of 'ongaarne', bestaat niet.
- d Er is een verschil tussen de compositionele betekenis van een zin en de communicatieve functie van deze zin, als hij in een bepaalde situatie geuit wordt. Zo kan de uitdrukking 'ik kom morgen' niet alleen als een uitspraak over een gebeurtenis in de toekomst maar ook als een belofte geduid worden. Men zegt dat uitingen van een zekere vorm en betekenis verschillende 'taalhandelingsfuncties' of 'illocutieve rollen' hebben.

Deze vier eigenschappen zijn duidelijk en de taalwetenschap heeft tot centrale taak hen te beschrijven. Deze opgave wordt echter bemoeilijkt door een reeks van verdere taaleigenschappen, die minder helder zijn. De belangrijkste van deze eigenschappen zijn variabiliteit, meerduidigheid en vaagheid.

Variabiliteit. Eerst en vooral bestaat 'de' taal niet, maar zijn er vele afzonderlijke talen. En zo'n afzonderlijke taal, zoals het Duits, is in zichzelf ook weer variabel: ze bestaat uit verschillende dialecten, sociolecten, jargons, stijlniveaus, spreekregisters enzovoorts. Even variabel is de kennis van de spreker. Zij kan zich in alle hierboven genoemde aspecten onderscheiden:

- de afzonderlijke lexicale eenheden kunnen in verschillende formele kenmerken afwijken, zoals in de uitspraak en in de verbuiging;
- de syntactische regels kunnen variëren;
- de conventionele toekenning van betekenis aan vorm kan variëren, niet alleen op het vlak van de kleinste eenheden maar ook op het niveau van de hele zin;
- ten slotte kunnen er aanzienlijke verschillen bestaan in het doen van taalhandelingen, dus in de manier waarop iemand bijvoorbeeld een belofte doet.

Al deze variabiliteitsaspecten vormen samen een wezenlijke premisse voor de secundaire eigenschappen, die het literaire karakter van teksten bepalen.

Meerduidigheid. Meerduidigheden ontstaan doordat de taalkennis vaak verschillende verbindingen van klank en betekenissen toelaat. Er zijn drie vormen van meerduidigheid te onderscheiden: syntactische (of beter gezegd: constructie-afhankelijke), lexicale en pragmatische meerduidigheid.

De eerste vorm berust op de formele zinsbouw. De Duitstalige zin 'In Nijmegen regnet es leicht', kan betekenen dat het vaak voorkomt dat het in Nijmegen regent, maar kan ook betekenen dat het momenteel miezert. Een ander voorbeeld: 'oude boeken en kaarten zijn waardevol'. In deze zin kan het bijvoeglijke naamwoord 'oud' betrekking hebben op alleen 'boeken', of zowel op 'boeken' als op 'kaarten'. Zulke syntactische meerduidigheden komen zeer vaak voor, maar worden in de meeste gevallen nauwelijks opgemerkt.

Belangrijker zijn lexicale meerduidigheden, oftewel: meerduidigheden van een lexicale eenheid. Ze kunnen afhankelijk zijn van vaktaal, zoals de verschillende betekenissen van het Duitse woord 'Verband' in de geneeskunde, de wiskunde, de rechtswetenschappen en in de marine: ze vallen dan onder 'variabiliteit'. Maar binnen het jargon zelf bestaan semantische meerduidigheden.

De derde en laatste meerduidigheidsvorm, de pragmatische, heeft betrekking op de illocutieve functie van een taaluiting. Als iemand bijvoorbeeld zegt 'Ik heb honger' of 'U bent een rund', dan zijn dat in de eerste plaats beweringen over bepaalde situaties. Pragmatisch beschouwd vervullen ze echter eerder de functie van eis, respectievelijk belediging. Het is niet moeilijk in te zien dat dergelijke pragmatische meerduidigheden in de feitelijke communicatie van bijzondere betekenis zijn. Maar ze zijn veelal moeilijker te ontcijferen dan bijvoorbeeld de

semantische meerduidigheden, ten eerste omdat de voorwaarden waaronder iets tot een taalhandeling gerekend wordt slecht onderzocht zijn en ten tweede omdat de duiding sterk van de samenhang afhangt. Het is immers geen taalkundige kennis, maar lastig te karakteriseren sociale kennis die de toehoorder in staat stelt 'Ik heb honger' op te vatten als een verzoek en niet louter als feitelijke beschrijving.⁷

Vaagheid. Vaagheid en meerduidigheid zijn nauw aan elkaar verwant, maar toch scherp van elkaar te onderscheiden. Zo zijn de twee betekenissen van 'In Nijmegen regnet es leicht' op zich vaag. Nergens is exact vastgelegd hoeveel het moet regenen als het miezert. De uitdrukking 'leichter Regen' is zeker niet exact tot op de kubieke centimeter per vierkante meter nauwkeurig vastgelegd. Tegelijkertijd kun je je afvragen, wat het betekent dat het nogal eens voorkomt dat het regent. Betekent het 'vaak'? Waarschijnlijk niet, maar zelfs als dat zo is: wat betekent 'vaak'? In de Gobi-woestijn is twee keer regen per jaar al veel, in het tropisch regenwoud zeer zeker niet. Het blijft onduidelijk wat 'vaak' betekent.

De vaagheid is geen fout in de natuurlijke taal, maar juist één van haar voordelen. Je kunt je immers altijd nog preciezer uitdrukken; alleen is dit gewoonlijk niet noodzakelijk of niet gewenst, omdat toch al voldoende helder is wat er bedoeld wordt en iedere verdere uitweiding daarom overbodig en niet economisch is. Vooral maakt de vaagheid het de spreker mogelijk zich enerzijds aan te passen aan de eisen van de situatie en zich anderzijds aan te passen aan de precisie van onze alledaagse kennis – bijvoorbeeld over de regen in Nijmegen. Ze maakt het de taalgebruiker mogelijk zich te gedragen als een beschaafd mens, die zich volgens Aristoteles' *Ethica Nicomachea* onderscheidt, wanneer hij niet preciezer is dan de situatie van hem vergt.

Variabiliteit, meerduidigheid en vaagheid openen een weidse speelruimte voor de interpretatie van een tekst. Dat misverstanden toch binnen de perken blijven, als je dat wilt, ligt aan het feit dat er nog een andere informatiebron bestaat: kennis van de context. Daarmee bedoel ik al die kennis die niet uit de conventionele betekenis van de woorden en de wijze van samenstelling voortkomt. Er zijn drie soorten contextkennis te onderscheiden:

Algemene kennis. Dit is onze algemene, in de loop van ons leven verzamelde kennis van historische, sociale, fysische enzovoorts.

⁷ In 1971 heeft een literatuurwetenschapper uit Aachen, ene Schwerte, mij er vriendelijk maar beslist op gewezen dat het wezen van literaire teksten hun meerduidigheid is.

feiten. Literaire kennis kun je hiertoe rekenen. Onze algemene kennis verandert natuurlijk voortdurend, maar vergeleken met de andere vormen van contextkennis is zij relatief constant. Variaties in de algemene kennis vormen een wezenlijke factor voor de verschillende esthetische beoordeling van teksten.⁸

Incidentele kennis. Daarmee is alle informatie bedoeld, die spreker en toehoorder kunnen halen uit hun waarneming van de situatie waarin beide verkeren. Alle talen hebben speciale middelen om dit soort informatie uit te drukken, vooral de deiktische woorden als ‘ik’, ‘hier’, ‘links’ etc. Zij vormen als het ware structureel vastgelegde grenslijnen tussen de informatie van de uitdrukking en die van de context. In tegenstelling tot algemene kennis, is incidentele kennis niet langdurig vast te houden; zij valt min of meer samen met de uiting zelf.

Kennis uit talige context. Deze kennis kan zowel gehaald worden uit de tekst die vooraf gegaan is of – wat minder vaak voorkomt – uit de tekst die volgt op de taaluiting. In het eerste geval spreek je van anaforiek, in het tweede van katafoniek. Ook hier hebben alle talen bepaalde, precies daarop toegesneden uitdrukkingen gevormd. Deze vorm van contextkennis verandert ook zeer snel.

De verschillende vormen contextkennis hangen over het algemeen nauw met elkaar samen. Zo bestaat de talige context niet alleen uit de klank van de uitdrukkingen, maar staat het geheel van contextuele kennis ter beschikking van de interpretatie.

De contextinformatie kan zich op zeer globale wijze manifesteren bij de duiding van een taaluiting. Een vraag als ‘Heeft er iemand gebeld?’ vatten we zo op, dat daarmee ‘de laatste tijd’ bedoeld is, hoewel dat niet direct gezegd is. Zonder een dergelijke ‘globale contextafhankelijkheid’ zou iedere vorm van communicatie onmogelijk zijn. Het is echter niet eenvoudig haar in regels te vangen. Anders is dat met de ‘structurele contextafhankelijkheid’. Voor deiktische en anaforische uitdrukkingen die systematisch uit de situationele of de talige context aangevuld moeten worden, kun je heldere regels aangeven: hoe woorden als ‘ik’, ‘hier’, ‘hem’ met informatie uit de context aangevuld moeten worden. Afhankelijk van de beschikbare contextkennis, kan deze aanvulling echter zeer verschillend uitvallen.

Dit alles geldt voor alle tekstsoorten – het kenschetst eigenlijk de

8 Uiteindelijk is de rol van een interpretatie, de algemene kennis van de lezer te veranderen. Dat is ook de reden, waarom een interpretatie zoals die in de eerste paragraaf in fragmenten geciteerd is, zo onbevredigend is: ze brengt geen kennis tot voort.

wijze waarop de menselijke taal functioneert. De manier waarop de afzonderlijke componenten – van woordbetekenis tot contextkennis – tot uitdrukking komen en de manier waarop ze op elkaar inwerken bepalen het specifieke teksttype. Uitdrukking en interactie volgen daarbij bepaalde principes. Zo legt bijvoorbeeld de ‘quaestio’, de vraag die een tekst in zijn geheel beantwoordt, talrijke beperkingen op aan zowel de opbouw van de tekst in zijn geheel als de vorm van de afzonderlijke tekstdelen (Von Stutterheim, 1997).

De quaestio speelt voor veel teksten een bijzondere rol. Maar ze vormt slechts één van de mogelijke bronnen waaruit vorm en betekenis van een tekst herleidbaar zijn. Andere blijken bijvoorbeeld uit overgeleverde stramienen, die de tekst een zeker uiterlijk meegeven of tenminste richtlijnen daarvoor verschaffen. Dit geldt voor huurovereenkomsten, voor rituele begroetingen, voor gebeden en vooral ook voor literaire teksten. Deze stramienen definiëren, wat ik hierboven ‘secundaire eigenschappen’ genoemd heb. Een zeer duidelijk voorbeeld is de versvorm. Ook voor langere prozateksten bestaan ze, hoewel moeilijker te bepalen. Van welke aard deze eigenschappen ook mogen zijn, ze leggen een orde op aan de primaire eigenschappen.

Nu moet hier duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen de bijzondere structureigenschappen van een literaire tekst en zijn esthetische kwaliteit: de eerstgenoemde zijn gegeven, ze zijn een kenmerk van de tekst zelf. Laatstgenoemde is een relatie tussen dergelijke kenmerken en personen met bepaalde eigenschappen. Mooi, verheven, ontroerend, saai, vervelend – dat zijn geen eigenschappen van een tekst, maar relaties tussen een tekst en een persoon, die bij bepaalde eigenschappen van de tekst aansluiten. Dat een tekst rijmt, maakt die tekst tot een literaire tekst, tot een gedicht. Het zegt echter niets over de kwaliteit van het gedicht. Rijm is geen esthetische eigenschap, het is een van beide factoren in een esthetische verhouding, die bepaald moeten worden als je van de literatuurwetenschap een exacte wetenschap wilt maken.

Hoe zijn esthetische relaties empirisch te verhelderen?

De teksteigenschappen, zowel primaire als secundaire eigenschappen, staan aan de ene kant van een esthetische relatie. Om de aard van deze relatie helder te krijgen, moet men de teksteigenschappen variëren. Aan de andere kant staan de eigenschappen van de personen die teksten met bepaalde eigenschappen mooi vinden of niet. Anders

dan bij de teksteigenschappen heb ik hoogstens een vaag idee van de manieren waarop je die helder kunt krijgen. Personen kunnen vele kenmerken dragen, waarvan sommige wetenschappelijk interessant zijn en andere niet. Je kunt niet aannemen, dat één en dezelfde tekst – laten we Horatius' *Quo me rapis, Bacche, tui* als voorbeeld nemen – door roodharigen esthetisch anders ervaren wordt dan door zwartharigen. Wat meer voor de hand ligt is een afhankelijkheid van geslacht. Een nog betere kandidaat is echter de vertrouwdheid met literaire teksten, of met een betreffende tekst in het bijzonder: sommige dingen bevallen iemand pas bij de zevende keer lezen, andere bij de tweede keer al niet meer ('Het werk heeft een hernieuwde lectuur niet overleefd,' Marcel Reich-Ranicki). Ook een goede kandidaat is, zoals iedereen weet, de leeftijd – hoewel daarbij opgemerkt moet worden dat het onduidelijk is of de reden daarvoor met het biologische verouderingsproces te maken heeft of met het daarmee vaak gepaard gaande uitbreiding van ervaring en kennis. Er zijn ontelbare plausibele dimensies om te variëren. Als je zulke vragen wilt ophelderen moet je hier precies zo te werk gaan als in alle wetenschappen, – namelijk meer of minder goed gefundeerde hypothesen opstellen, ze toetsen, verfijnen, nogmaals toetsen enzovoorts, tot je uiteindelijk asymptotisch die eigenschappen nadert, die echt verantwoordelijk zijn.

We kunnen de doden niet meer onderzoeken. We kunnen daarom niet meer met experimentele methoden bestuderen waarom Hölderlin rond 1900 bijna vergeten was, terwijl Sully Prudhomme – de eerste Nobelprijswinnaar voor literatuur – in hoog aanzien stond, en waarom dit snel daarna volledig zou omslaan. De vraag ligt echter niet aan gene zijde van plausibele veronderstellingen, zoals dat bijvoorbeeld in de receptie-esthetiek vermoed wordt, hoewel dit ook daar op vergelijkbaar grove manier gebeurt: de analyses worden niet op het vlak van de afzonderlijke eigenschappen ontleed. Hoe kun je je verfijnde analyses, die ook dit vermogen, voorstellen? In principe moeten daartoe steeds bepaalde factoren gevarieerd, andere constant gehouden worden, zoals dit bij ieder experimenteel onderzoek gebruikelijk is.

De logica van de methode, niet het concrete ontwerp van een passend onderzoek, kun je met eenvoudige voorbeelden zichtbaar maken. Het is mogelijk om zichtbaar te maken welke eigenschappen van literaire teksten bij personen met bepaalde eigenschappen tot

9 Ze komen van
 verscheidene, deels echt
 bekende vertalers, die ik met
 opzet niet noem, om iedere
 invloed van dit gegeven uit te
 sluiten. Ik ben ervan overtuigd,
 dat een enkeling het eerste van
 de in paragraaf 2 genoemde
 gedichten toch van de mooiste
 kant probeert te bekijken,
 omdat hij of zij weet dat
 Schiller het geschreven heeft.
 Zoals je de 'zonnebloemen'
 van Van Gogh ook met
 heel andere ogen bekijkt,
 afhankelijk van het feit of je
 met een vervalsing of met het
 origineel te maken hebt, alsof
 dat iets aan de eigenschappen
 van het schilderij zou
 veranderen. De schilderijen
 van Van Meegeren waren ook
 slechts mooi zolang men niet
 wist dat ze van Van Meegeren
 afkomstig waren.

bepaalde esthetische indrukken kunnen leiden. Een eerste probleem bestaat erin, hoe je deze indrukken kunt registreren. Misschien zal er nog eens een tijd komen, waarin het mogelijk is ze met behulp van hersenstroompjes en polsslag te meten; daarvan zijn we echter nog ver verwijderd. De best uitvoerbare aanpak is die via de esthetische oordelen, waarin kernpredikaten als 'mooi', 'verheven', 'ontroerend', 'gelukt', 'geestdodend', 'oppervlakkig', 'origineel' enzovoorts staan, – zaken die je, iets gecompliceerder geformuleerd, in bijvoorbeeld literaire kritieken kunt vinden. Wezenlijk voor de hier verdedigde manier van beschouwen is dat al deze predikaten relationeel zijn – ze zijn te lezen als 'x is mooi voor p', 'y is verheven boven q' enzovoorts. Zulke predikaten zijn in de regel niet absoluut, maar gradueel. Een gangbare wijze om graduele indrukken meetbaar te maken, is ze met een cijfer te waarden: je laat de proefpersoon een waarde toekennen aan het betreffende literaire 'object' op een schaal van bijvoorbeeld 1 tot 7, waarbij 1 dan 'mooi' betekent en 7 'niet mooi'. Dit is nogal een ruwe methode, maar ze is duidelijk, voor ieder denkend mens begrijpelijk en ze laat zich te allen tijde verfijnen.

Een andere methode is het ordenen van verschillende versies van dezelfde tekst. Ik geef hiervan het volgende voorbeeld. Proefpersoon is hier de lezer, en omdat iedereen voor zichzelf leest, zijn de eigenschappen van de persoon hier in eerste instantie constant. Bij die eigenschappen horen bijvoorbeeld de gehele literaire kennis die hij of zij heeft – maar dit is zeker niet de enige factor (de lezer kan bij zichzelf nagaan welke van zijn eigen karaktereigenschappen voor zijn oordelen relevant zijn). Van de andere kant, namelijk de kant van de structurele eigenschappen van de tekst, wordt een vertaling gevarieerd – een vertaling, omdat daarmee een variatiefactor – de betekenis – binnen min of meer constante grenzen gehouden wordt. Het is niet mogelijk haar volledig constant te houden, omdat met iedere herformulering bepaalde betekenisaspecten veranderen. De wereld van het experimenteel onderzoek is echter niet ideaal – je moet stap voor stap een volledige controle benaderen.

Hieronder staan vijf verschillende versies van een strofe uit een gedicht.⁹ Welke is de mooiste, de meest ontroerende of aansprekende, welke de saaiste, flauwste of welke esthetische predikaten je ook wilt gebruiken – ik wil een nogal banaal, maar makkelijk hanteerbaar predikaat kiezen, namelijk 'bevalt mij beter dan':

A

*Untergegangen ist der Mond
und die Pleiaden; Mitte
der Nacht; vorbei geht die Zeit,
ich aber liege alleine.*

B

*Untergegangen sind der Mond
und die Pleiaden, Mitternacht,
es verrinnen die Stunden; ich aber, allein liege ich
da.*

C

*Der Mond ist untergegangen,
und versunken sind die Plejaden;
schon Mitternacht ist's, die Stunde
verrinnt - und alleine schlaf ich.*

D

*Hinabgetaucht ist der Mond
mit ihm die Plejaden; Mitte
der Nächte, vergeht die Stunde;
doch ich lieg allein darnieder.*

E

*Versunken ist der Mond
und das Siebengestirn
Mitternachtsstunde.
Die Zeit verrinnt,
niemand wird kommen.
Einsam bin ich,
schlafe allein,
ohne Gefährtin.*

Mijn eigen beoordeling is: 'B bevalt mij het beste, dan A, vervolgens C en D ex aequo, en tenslotte E'. Hoe komt dit oordeel tot stand (ik nodig de lezer uit zich dat voor zijn eigen beoordeling af te vragen)?¹⁰

Geen van de verzen rijmt, geen van de strofen heeft een bepaalde vorm en een zeker metrum is er ook niet – hoe het esthetische oordeel in dit voorbeeld ook moge uitvallen, het kan niet aan deze secundaire eigenschappen liggen. Evenmin kan de onderliggende 'dichterlijke gedachte' maatgevend zijn, want die is in alle gevallen (min of meer) hetzelfde. Wat is dan verantwoordelijk voor mijn volgorde? Het moet iets zijn dat in de teksten verschillend is. De mogelijkheden zijn beperkt, de teksten lijken immers veel op elkaar – maar er resteert toch een breed spectrum aan variatiemogelijkheden. Je zou nu stap voor stap je indruk, je intuïtieve esthetische oordeel in afzonderlijke eigenschappen kunnen onderverdelen, bijvoorbeeld door vast te stellen wat je aan één van de gedichten minder bevalt. Enkele voorbeelden vanuit mijn standpunt:

- 1 In versie A stoort me het enkelvoud 'ist', de breuk in 'ich aber, alleine', en tenslotte, dat er staat 'liege da' en niet eenvoudigweg 'liege'.
- 2 In versie C irriteert me het 'schon', de benadrukte breuk tussen 'verrinnt' en 'und allein', en ten slotte, dat er 'schlaf' staat; het pijnlijke zit hem juist daarin, dat de hij of zij wakker is.
- 3 In versie D stoort ik me aan het (voor mijn gevoel melodramatische) 'hinabgetaucht', het overbodige 'mit ihm', maar vooral aan het laatste woord 'darnieder'.
- 4 Variant E heeft voor mij een zeer mooi begin maar dat slaat in de vijfde regel om, omdat alles wat aan gevoel opkomt, wordt verklaard: 'niemand wird kommen', 'einsam bin ich', 'schlafe allein', 'ohne Gefährtin'.

Al deze pogingen om greep te krijgen op de esthetische indruk sluiten direct aan bij primaire eigenschappen, bij woordkeus en syntaxis. Maar er is ten minste ook één secundaire eigenschap te vinden, waarvan niet vaststaat of ze een rol speelt of niet: het enjambement. Hoe staat het met versie F, die helemaal geen 'harde return' bevat:

F

Untergegangen sind der Mond und die Pleiaden, Mitternacht, es verrinnen die Stunden; ich aber liege alleine.

Deze vind ik ook mooi – maar beduidend minder dan versie B die, afgezien van het afbreken van de regels, hetzelfde is. Hoe kan dat – de talige vorm en het uitgedrukte zijn immers volledig identiek? Een mogelijke verklaring levert de taalverwerking: we lezen namelijk niet continu, maar met horten en stoten, die door fixaties van het oog op bepaalde punten tot stand komen. Door de dichtregels af te breken ontstaan verschillende 'Sakkaden' en daarmee verschillende eenheden, waarin het talige materiaal aan ons bewustzijn aangeboden wordt. Eén van de opvallendste psycholinguïstische effecten is het 'sentence wrap up effect', oftewel: een niet onaanzienlijke vertraging van de verwerking aan het eind van een langere zinsconstructie, die zo geïnterpreteerd wordt dat de afzonderlijke deelbetekenissen geïntegreerd moeten worden. Het effect van veel gedichten kan volgens mij verklaard worden doordat er door enjambementen andere verwerkingseenheden ontstaan, die dit effect omzeilen:

¹⁰ Dit oordeel is
mogelijkerwijze zelfs voor
dezelfde lezer niet erg
constant – het kan best zo
zijn dat zijn rangorde alweer
veranderd is. Maar ook dit
is een feit dat verklaring
behoeft en ons inzichten in de
esthetische relatie kan geven.

*April is the cruellest month, breeding
Lilacs out of the dead land, mixing
memory and desire, stirring
Dull roots with spring rain.
April is the cruellest month,
Breeding lilacs out of the dead land,
Mixing memory and desire,
Stirring dull roots with spring rain.*

*April is the cruellest month, breeding lilacs out of the dead land,
mixing memory and desire, stirring dull roots with spring rain.*

Het lijkt geen twijfel waarom T. S. Eliot (of was het Ezra Pound?) voor de eerste optie heeft gekozen: het geheel van 'breeding' en 'lilacs' wordt afgebroken.

De observaties en gedachten die hierboven zijn beschreven – ze zijn eenvoudig uit te breiden, maar het cruciale punt is vast en zeker wel duidelijk – hebben twee kanten. Enerzijds zijn ze misschien wat triviaal, en gezien de ernst van de zaak niet de moeite waard om te noemen. Men is geneigd ze te bekijken met de verachting van de middeleeuwse arts, die zijn Hippocrates, zijn Galenus gelezen had en zich nu met de observaties van een kwakzalver moet bezighouden. En ze zijn helder en begrijpelijk.

Anderzijds vormen ze de eerste, absoluut noodzakelijke stap die je moet zetten als je een antwoord op de literaire hamvraag wilt proberen te geven. Duizenden, honderdduizenden van dergelijke waarnemingen zijn daarvoor nodig, net als in de biologie, de scheikunde of de astronomie. Maar ze volstaan niet – ze zijn het uitgangspunt, het ruwe materiaal van algemene uitspraken die ons naar de principes voeren van de esthetische uitwerking, net zoals bij de andere exacte wetenschappen.

Is dan alles relatief?

Wat ik tot nu toe heb gezegd is in een drietal punten samen te vatten ¹¹

- a** Om van een echte wetenschap van de literatuur te kunnen spreken, is het – hoewel hun belang volstrekt onomstreden is – onvoldoende om 'weetjes' over te dragen. Je moet de 'literatuurwetenschappelijke hamvraag' serieus onder ogen zien: welke wetenschappelijke argumenten zijn aan te dragen om een tekst als een betekenisvol

¹¹ Overigens: dit geldt tevens voor alle andere waardeoordelen, of het nou esthetische of morele waardeoordelen zijn.

kunstwerk te beschouwen?

- b** Daartoe moet je esthetische oordelen als relaties tussen eigenschappen van teksten en eigenschappen van personen opvatten
- c** Deze relaties moeten onderzocht worden met methoden die beantwoorden aan de gebruikelijke handelwijzen in empirische wetenschappen.

Het eerste punt is als een soort geloofsbelijdenis te beschouwen. Ik vind het ten diepste onbevredigend als ik me ertoe zou moeten beperken te zeggen dat het eerste van de beide in paragraaf 2 geciteerde gedichten van Schiller is, het tweede van Hölderlin, dat Hölderlin in 1770 is geboren en Schiller in 1759 en dat het tweede gedicht een groot kunstwerk is en het eerste niet. Je zou graag willen weten waarom. Als je dit als gegeven aanneemt, als je wilt begrijpen waarom een tekst een kunstwerk is, dan zie ik voor punt C geen enkel alternatief – hoe moet je de hamvraag beantwoorden, als je het niet langs deze weg doet? Het antwoord kan zeker niet simpelweg luiden: ‘Ik, een voortreffelijk kenner van de Duitse literatuur, een persoon met een uitstekende smaak, zal het u zeggen’. Dat mag volstaan voor diegenen die in literatuurpauzen, in geleerde goeroes of in heilige mannen en vrouwen geloven. Maar in de wetenschap wil je graag weten, waar de een of andere opvatting op is gebaseerd, en wil je graag onderbouwde argumenten zien.

Bij punt B kan echter een voor de hand liggende bedenking worden geformuleerd. Je kunt immers tegenwerpen dat het op een volledig relativisme uitdraait: de een bevalt dit, de ander dat, een derde weer wat anders. ‘De gustibus non est disputandum’, over smaak valt niet te twisten, literaire kwaliteit is een volstrekt subjectieve aangelegenheid en de idee esthetische predikaten als relaties tussen teksten en personen op te vatten, is slechts een verhullende uitdrukking van deze subjectiviteit, een poging om met een elegante formulering de willekeur te verbloemen.

In zekere zin is dat ook correct. Maar de idee dat het esthetische oordeel zich slechts als een relatie tussen twee groepen van eigenschappen laat bepalen, is niet meer dan het *uitgangspunt* van de analyse: wat eigenlijk vastgesteld wordt, is welke eigenschappen bij welke mensen bepaalde uitwerkingen opleveren. Dat verschilt per teksteigenschap zoals hierboven betoogd is, en per persoon, zoals hierboven slechts geschetst is. De verwachting is daarbij, dat de samenhang tussen beide niet willekeurig is, maar dat zich daarachter

algemene beginselen verbergen, niet anders dan ook bij de samenhang tussen de observeerbare verschijnselen in de ons omringende natuur het geval is: er zijn regelmatigigheden, wetmatigheden, misschien zelfs wel esthetische wetten. Dit is niet bewezen – het is een empirische vraag, die zich pas over langere tijd laat beantwoorden. Pas als aangetoond is dat dergelijke wetmatigheden uitgesloten zijn, zou je teruggeworpen zijn op een volledig relativisme. Dit zou werkelijk het einde van de poging zijn een exacte literatuurwetenschap te scheppen die meer te bieden heeft dan het verzamelen van interessante weetjes. Of dat klopt, kun je pas vaststellen als je je op het lange en moeizame pad van het empirische onderzoek waagt.

Slot

*Wenn nicht mehr Zahlen und Figuren
Sind Schlüssel aller Kreaturen
Wenn die so singen, oder küssen,
Mehr als die Tiefgelehrten wissen,
Wenn sich die Welt ins freie Leben,
Und in die Welt wird zurückbegeben,
Wenn dann sich Licht und Schatten
Zu echter Klarheit wieder gatten,
Und man in Märchen und Gedichten
Erkennt die wahren Weltgeschichten,
Dann fliegt vor Einem geheimen Wort
Das ganze verkehrte Wesen fort.*

Novalis geeft hier op welbespraakte wijze uitdrukking aan de angst, die velen bevangt bij de hier verdedigde zienswijze: Misschien is het exacte, de wetenschap wel onze ondergang, een dwaallicht, vivisectie van de schoonheid die ons hart beroert. Wie dat gelooft kan de weg der exacte wetenschap beter niet inslaan. Ikzelf geloof dat echter niet. Ik geloof eerder dat we ‘de verfijning en strengheid van de wiskunde in alle wetenschappen [moeten] inbrengen, voorzover het maar mogelijk is; niet uit het geloof dat we op die manier de dingen zullen kennen, maar om daarmee onze menselijke verhouding tot de dingen vast te stellen,’ zoals ik Nietzsche aan het begin van het artikel al citeerde. De verhouding van de lezer tot een literair werk is zo’n verhouding, en om haar te begrijpen, moet je de zure weg van de exacte wetenschap opgaan.

einde dossier

Ik ben niet geboren moeder;
stop met baren – het zweet is afwezig
bloed zoals mijn lichaam dat danst op het ritme
van mijn hart het warmste nog
onder de kouden
maar het meest omvangrijke als longen
die zich geen lucht herinneren een web
van water troebel van de honger honger

eetbaar is de adem van een mens het roze
van zijn huid zoals zwart
zich onderscheidt van wit en wit zich
niet van zwart – ja de meest omvangrijke kleur
ben ik de kleurloze mens

alsof ik uit elkaar klim zonder een beweging
te beleven.
Liever dan te worden gebaard bleef ik geboren.